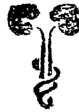
॥ श्रीः ॥

॥ भर्तृहरिकृत नीतिशतकम् ॥

सव्याख्यानम्—आङ्ग्लानुवाद, प्रतिपदार्थसहितं च)

चेन्नपुर्यां

वाविळ्ळ रामस्वामिशास्त्रुलु अण्ड् सन्स,

इत्येतैः प्रकाटितम्

१९५१

मद्रनगरस्थे
वाविळ्ळ मुद्रणालये
मुद्रितम् ॥

INTRODUCTION

1. It is very difficult and well nigh impossible to settle the dates of ancient writers generally. It is especially so with Indian writers, on account of (I) their antiquity and, (2) the want of historic feeling in the Hindu mind.

(1) THEIR ANTIQUITY—When even the date of Chaucer who lived only five centuries ago is still a matter of dispute, (some saying that he was born in 1328 and others in 1340), there is no reason to wonder at the divergence of opinion held as to the dates of famous Indian writers like Kalidasa, Bhartrihari, Bhavabhuti, Sriharsha, etc., who lived several centuries ago. The Sanskrit language had been perfected long before the existence of the modern European languages, and even before great works came to be written in Greek and Latin—the classical languages of the West. Such being the antiquity of Sanskrit, it will be an achievement indeed, if only the centuries when the several Indian writers flourished can be found out exactly.

(2) THE WANT OF HISTORIC FEELING IN THE HINDU MIND.—Hindus are generally accused of a want of historic feeling. In one sense, this accusation is true. Surely, they have had no annals, like the dull recordings of the Roman annalists, nor have they produced historians like Thucydides. The poetic mind of the Hindu, the genial climate and the environments among which he is placed—these account for the fact that, instead of recording the facts as they took place, the Indian genius embellished

them with poetic imagery, and converted history into poetry and romance. The date of birth and the date of death of any great poet was not carved on his tombstone, as in the West. His date was not recorded in books. But his name was remembered and perpetuated in quite another way. A halo of romance gathered round it. He was deified or at least made the object of divine favour. Such being the case, where authors attempted at writing history, it was history of a bastard sort. Even the Rajatarangini of Kalhana, from which modern historians of India try to draw so many historical conclusions, is only a curious intermixture of history, tradition and poetry. The Raghuvamsa of Kalidasa, in its bare outline, may have been the history of a race of kings who reigned at Ayodhya the facts having been amplified by poetry and imagination. Even the national epics—Ramayana and Mahabharata—may have been founded upon some actual facts—probably some quarrel of succession or some account of the conquest and colonisation of the South. These above-mentioned works may be non-historical in the sense that the incidents described in them did not take place actually as described. But, in another sense, they are more truly historical than many of the so-called history-books, which contain any amount of facts, but do not give us an adequate idea of the times of which they treat. Homer and Valmiki and Vyasa give us a true picture of the society of their times. They reflect the age in which they lived. They show us how kings dressed and how they spent their life, how women were treated, how chiefs fought in those times, how the common people lived, and so on. It is this kind of history that is preserved to us in Sanskrit literature. So, we cannot be absolutely sure of dates determined from such evidences. We may come to con-

clusions from facts which we have at present at our command; but these conclusions may be blown away by future theorists who may be able to cull more facts. Therefore, it must be borne in mind, that the probable date which we are going to fix for our author is only a *tentative* one, even though it is supported by famous scholars like Dutt, Max Muller, Macdonell and Weber.

2. The age of Bhartrihari is fixed by some in the 7th century A. D. on the strength of the hypothesis that Kalidasa lived in the 6th century A. D, and that as Bhartrihari has borrowed a verse from him; also on the evidence of the Chinese traveller, *I-tsing*, who stayed in India towards the close of the 7th century and who says that a Bhartrihari died some 40 years before his visit.

But there are two fatal objections to this theory. In the first place, the date of Kalidasa is still an open question and there are not evidences wanting that put him in the 1st century B. C., and an interval of seven centuries between the two authors has no evidence to justify it. Secondly, *I-tsing* refers to the *grammarian* Bhartrihari, and recent research scholars are inclined to the belief that the poet and the grammarian were two different persons; and the reasons they give have not been refuted successfully till now.

It is said that the Vairagya Sataka speaks in the language of Vedanta Philosophy, of which the first great exponent was Sankaracharya, who, it is said, lived about the 8th or 9th century A. D. In the first place, the date of Sankara is still under discussion; and, in the second, the concepts of Vedanta existed many, many centuries before Sankara, who used his powerful logical intellect to give a permanent form to the doctrine. Thus this argument use

to fix the date of Bhartrihari in the 7th century A.D. falls to the ground. All that we can do is to wait for more evidence.

3. The following tale is told about Bhartrihari. Once upon a time, a Brahman came across a valuable fruit, which he gave to Bhartrihari who was then king. Bhartrihari gave it to his wife, who gave it to her paramour; he, in his turn, gave it to his sweet-heart, in whose hands the king saw the fruit. This incident turned the mind of the king from the pleasures of the world. He, then, retired to the forests, where he is said to have composed the Satakas. Tradition weaves plenty of stories round an old, reputed personage, and the tales may be based on fact or fancy.

Bhartrihari was translated into Dutch as early as 1651 A. D. by Abraham Roger.

4. The extant works of Bhartrihari are the three Satakas on Niti (or conduct), on Sringara (or love) and on Vairagya (or renunciation). Vakyapadiya and Bhattikavya, two works that have been attributed to the poet Bhartrihari, may now be said to be the work of one or two different hands

5. Vakyapadiya is a commentary on the Mahabhashya. It is connected with the philosophy of grammar. Its style is so different from that of the author of the Satakas that one may safely say that the grammarian and the poet were not one.

6. Bhattikavya has been ascribed by various commentators to Bhartrihari. "It deals, in 22 cantos, with the story of Rama, but only with the object of illustrating Sanskrit grammar" "All the conjugational forms of verbs

which are difficult to remember and all other difficult derivations of words have been interwoven in melodious verse, so that the student who knows the poem, knows Sanskrit grammar also. But the remark on the Vakyapadiya applies here also.

7. Thus we may safely conclude that the Satakas were the sole productions of this Bhartrihari. They show that he was Hindu, though a few Buddhistic thoughts are found here and there.

8. The stanzas of Sringara Sataka are generally sensual. The effect of moon-light, cool breeze etc., on the minds of lovers are well depicted.

9. The stanzas in the Vairagya Sataka are permeated with the influence of popular and Vedantic philosophies. They are written with the full enthusiasm and determination of an ascetic who has renounced the world. The slokas are didactic in their general tenor.

10. The stanzas in the Nitisataka are didactic lyric apothegms in easy language. Many of them are selected from the works of other authors. The following criticisms, of the class of poetry of which Nitisataka is a type, may be read with advantage.

" The main bulk of the lyrical creations of mediaeval India are not connected poems of considerable length, but consist of that miniature painting which, as with a few strokes, depicts an amatory situation or sentiment in a single stanza of four lines. These lyrics are in many respects cognate to the sententious poetry which the Indians cultivated with such eminent success. Bearing evidence of great wealth of observation and depth of feeling, they are often drawn by a master-hand. Many of them are in matter and form gems of

perfect beauty. Some of their charm is, however, lost in translation owing to the impossibility of reproducing the elaborate metres employed in the original. Several Sanskrit poets composed collections of these miniature lyrics."—

Macdonell.

" Scattered throughout the various departments of Sanskrit literature, are innumerable apophthegms in which wise and noble, striking and original thoughts often appear in a highly finished and poetical garb. These are plentiful in the law-books, in the epic and the drama; they are frequently on the lips of heroes, sages and Gods; and in fables are constantly uttered by tigers, jackals, cats and other animals. Above all the Mahabharata, which, to the pious Hindu constitutes a moral encyclopaedia, is an inexhaustible mine of proverbial philosophy. It is, however, natural that ethical maxims should be introduced in greatest abundance into works which like the Panchatantra and the Hitopadesa, were intended to be hand-books of practical moral philosophy. Owing to the universality of this mode of expression in Sanskrit literature, there are but few works consisting exclusively of poetical aphorisms. The most important are the two collections by the highly gifted Bhartrihari entitled respectively, Nitisataka or century of conduct, and Vairagyasataka or century of renunciation."—Ibid.

" With regard to the collections of moral maxims, sentiments, etc.—these are generally in metrical stanzas and sometimes contain charming allusions to natural objects and domestic life, with occasional striking thoughts on the nature of God and the immortality of the soul, as well as sound ethical teaching in regard to the various relations and conditions of society. They are

really mines of practical good sense. The knowledge of human nature displayed by the authors, the shrewd advice they give, and the censure they pass on human frailties—often in pointed, vigorous and epigrammatic language—attest an amount of wisdom, which if it had been exhibited in practice, must have raised the Hindus to a high position among the nations of the earth. Whether, however any entire collection of such stanzas can be attributed to any one particular author is doubtful. The Hindus, for the reasons we have already stated, have always delighted in apophthegms. Numbers of wise sayings have, from time immemorial, been constantly quoted in conversation. Many, thus orally current, were of such antiquity that to settle their authorship was impossible. But occasional attempts were made to give permanence to the floating wisdom of the day by stringing together in stanzas, the celebrated maxims and sayings, like beads on a necklace, representing a separate topic and the authorship of a whole series being naturally ascribed to men of known wisdom like Bhartrihari, and Chanakya, much in the same way as the authorship of the Puranas and the Mahabharata was referred to the sage Vyasa."—*Monier Williams.*

[Some editions contain stanzas which have been omitted in others. So, care has been taken to include only such of the stanzas as are warranted by eminent persons to be the work of Bhartrihari. The stanzas in the Addenda are omitted in some editions.]

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ भर्तृहरिसुभाषितम् ॥

॥ नीतिशतकम् ॥

॥ व्याख्यानपीठिका ॥

वन्देहं रघुनन्दनाङ्घ्रिसरसीजातद्वयीमद्वया-
मन्दानन्दमरन्दबिन्दुलहरीसन्दोहनिष्यन्दिनीम् ।
यत्रेन्दिन्दिरजातवन्मुनिमनोवृन्दं कृतस्वाश्रयं
काञ्चित्तुन्दिललतामविन्दत परानन्दावबोधोदयात् ॥
श्रीमांस्त्रैलिङ्गदेशे स जयति विबुधश्रेणिकोटीरकोटी
कोटीमाणिक्यभूतागणितगुणगणोऽखण्डपाण्डित्यशौण्डः ।
धीरः शाण्डिल्यगोत्रः सकलकविकुलाह्लादिसूक्तिप्रवीणो
वीणोदाहार्यविद्याविवरणनिपुणो रामचन्द्रो बुधेन्द्रः ॥
वेदान्तोदन्तचिन्तामतनुत चतुरेणान्तरेणाकुतर्के
तर्के चातर्क्यद्यः फणिपतिवचसां सारमादत्तयोगे ।
यो गेयः सांख्यसंख्यागमसमयविधावप्यलं तन्त्रविद्या-
विद् यो यामिन्यधीशः स्फुरति निरुपमो वङ्खवंशाम्बुराशौ ॥
विप्रेणाभूतपूर्वं फलमधितपसाऽलम्भि सूर्यप्रसादा-
ल्लब्ध्वा तस्मात् स्वयं तत् प्रचुरतरजरापञ्जताकुञ्जनाढ्यम् ।
हित्वा मोहं स्वकान्ता स्वतिविमलधिया तं निषेव्यात्तभव्यो
योगीन्द्रो भर्तृहर्याह्वय इह कुरुतेऽद्यापि विद्याविलासम् ॥
सोऽहमेतत्प्रणीतायाः सुभाषितकृतेः कृती ।
कुर्वे सहृदयानन्दिन्याख्यां व्याख्यां सतां मुदे ॥
व्याकुर्वन्ति निबन्धगौरवभयान्नैव स्फुटं युक्तिभि-
र्ये तेऽन्येतृजनप्रतारणपराः का नैपुणी वा ततः ? ।
वैखर्या वचसां कवीशहृदयं प्रख्यापयन्नन्वय-
द्वारैवाहमिहाखिलं प्रविवृणोम्युक्तिव्रजोज्जृम्भितम् ॥

इह खलु तत्रभवानशेषविशेषसारपारदृश्वा विश्वातिशायिगुणगरिमावतारो भर्तृहरिनामा महायोगीश्वरो निजयोगमहिमानुसारेण करतलामलकीकृताखिलविरिञ्चिप्रपञ्चस्तृणकणमिव जगज्जालमालोकयन् परमकारुणिको लोकव्यवहारपरिज्ञानखिन्नान्तःकरणः लोकानुजिघृक्षया नीतिशृङ्गारवैराग्यवर्णनप्रख्यं सुभाषितत्रिशत्याख्यं कञ्चित् प्रबन्धं प्रारभमाणस्तत्परिपन्थिनिर्मन्थनद्वारा परिसमाप्तिप्रचयगमनलक्षणं फलमाशासानः शिष्टाचारपरिप्राप्तविशिष्टपरज्योतीरूपेष्टदेवतानमस्काराकारं मङ्गलमादौ निबध्नाति ॥

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १

व्या—दिशः प्राच्यादिदिक्प्रदेशाः । कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानरूपाः । आदिशब्दसङ्गृहीतानि वस्तूनि । तथा च दिक्काला आदयो येषां तानि दिक्कालादीनि । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । अन्यथा तेषामप्राधान्येन विनाभावे शास्त्रविरोधः स्यात् । तैरनवच्छिन्ना अपरिक्लृप्ता । विभुत्वान्नित्यत्वादेकत्वाच्च देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नेत्यर्थः । अत एवानन्ताऽपरिमिता त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वादखण्डदण्डायमानेत्यर्थः । एतेन सजातीयविजातीयस्वगतभेदत्रयराहित्यमर्थात् सूचितमिति विज्ञेयम् । आनन्देति पाठे आनन्दचिच्छब्दयोर्द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणो मात्रशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । तथा चानन्दमात्रा आनन्दमयी चिन्मात्रा ज्ञानघना च । चिदेकरसेति यावत् । तादृशी मूर्तिस्तस्यै तद्रूपायेत्यर्थः ; 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं यत् सानन्दं ब्रह्मकेवल"मित्यादिश्रुतिस्मृतिकदम्बकमत्र प्रमाणमिति भावः ; नात्र बहुव्रीहिराश्रयणीयः । अन्यथा । "इकोऽचि विभक्ता"विति नुमि "मूर्तिन" इति स्यात् ; न च "तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्ये"ति पुंवद्भाव इति वाच्यम् । मूर्तिशब्दस्य नियतस्त्रीलिङ्गत्वेनाभाषितपुंस्कत्वात् ; तस्माद्यथाश्रुतमेव साधु मन्तव्यम्! भाषितपुंस्कत्वस्यानित्यत्वविवक्षायान्तु बहुव्रीहिविहिते तदा न काऽप्यनुपपत्तिरिति सर्वं सुस्थम्, तथा स्वानुभूतिरात्मानुभव एव एकं मुख्यमद्वितीयं वा । मानं स्वप्रकाशसाधनं । यस्य तस्मै ; स्वयं प्रकाशसंविद्रूपत्वादस्य प्रदीपवत् स्वपरप्रकाशकतया स्वसाक्षात्कारे स्वानुभव एव प्रमाणं न पदार्थे-

रिव चक्षुरादिप्रामाणिकत्वमिति भावः । एनेन वृत्तिविषयत्वमेव न तु फल-
विषयत्वमित्यवधेयम्; तदुक्तमाचार्यैः—

"स्वबोधेनान्यबोधेच्छा बोधरूपतयात्मन. ।
न दीपस्यान्यदीपेच्छा यथा स्वात्मप्रकाशने ॥"

इति; तथा शान्ताय अविद्यातत्कार्यसम्बन्धशून्यत्वात् प्रसन्नाय । "निष्कळं निष्क्रियं शान्त"मित्यादिश्रुतेः । तेजसे ज्योतीरूपाय । ब्रह्मणे । नमः प्रह्वीभावः । "नमःस्वस्ती"त्यादिना चतुर्थी ॥

अत्र "मङ्गळादीनि मङ्गळमध्यानि मङ्गळान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते । वीर-पुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषकाणि च भवन्ति । अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ती"ति भगवद्भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् । "आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोवाऽपि तन्मुख"मित्यादि दण्डिवचनाच्चादौ नमस्काररूपमन्ते परब्रह्मस्मरणलक्षणं । च मध्ये तदुभयात्मकं च मङ्गळमाचरितमित्यवगन्तव्यम्; "अथ शब्दानुशासन"-मित्यादौ सर्वत्र शास्त्रारम्भे मङ्गळार्थत्वेनाथशब्दप्रयोगदर्शनात् । तस्य तदर्थकत्वं च; नि । "मङ्गळानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथे" त्यभिधानात्;

"ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गळिकावुभौ ॥"

इति स्मरणाच्च; तच्च निर्विघ्नं प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामेनावश्यं कर्तव्यम् । "परिसमाप्तिकामो मङ्गळमाचरे"दित्यनुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वात्; अनुमानं च—मङ्गळं वेदबोधितकर्तव्यताकमलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् । दर्शाद्याचारवदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तस्य कारणत्वानिश्चयात् कथमवश्यकर्तव्यताकत्वम्? तथा हि । शबरभाष्यादौ कृतेऽपि मङ्गळे समाप्तेरजातत्वात् । किरणावळ्यादावकृतेऽपि जातत्वादिति चेत् । सत्यं । क्वचिद्विघ्नबाहुळ्ये तत्सम-संख्याकमङ्गळाभावात् । क्वचित् प्राचीनमङ्गळबाहुळ्याच्च व्यत्यय; इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

अत्र चारुत्वेन यथावद्वस्तुवर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः । "स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णन"मिति लक्षणात् । श्लोकाख्यमेतदानुष्टभं वृत्तम् ।

"पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
गुरुषट्कं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥"

इति वचनात् ॥

॥ मूर्खपद्धतिः ॥

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ २

व्या—प्रबन्धस्यास्य विविधस्वरूपपरिज्ञानार्थं तत्तत्पद्धतिनिबन्धनतया चिकीर्षितत्वात् । तत्र मूर्खविद्वत्पद्धत्योर्व्यावर्तकभावस्याविशिष्टत्वेनोभयनिरूपणे सम्प्राप्ते । प्राथम्ये मुख्यप्रसङ्गसङ्गत्योरन्यतरस्याभावादशोकवनिकान्यायप्राप्तत्वाच्चादौ मूर्खपद्धतिं वर्णयितुमारभते । तत्र प्रथमं सहृदयाभावात् सुभाषितस्य वक्तुमनवकाश इत्याह—बोद्धारः इति—बोद्धारः परिज्ञातारः* "बुध अवगमने" इत्यस्माद्धातोस्तृच् । मत्सरेणासूयया परोत्कर्षासहनेन ग्रस्ताः समाक्रान्ताः । ते न हृदयालवः अतो नानुमोदन्त इति भावः । प्रभवो राजानः स्मयदूषिताः गर्वदुर्विनीताः न तु विनयप्रह्वाः । अतो न शृण्वन्तीति भावः । अन्ये उक्तोभयव्यतिरिक्तजनाः अबोधेनाज्ञानेन । उपहता नष्टात्मानस्ते न त्वधिकारिणः । अतस्तेषामाकर्णनयोग्यताऽपि नास्तीति भावः । तस्मात् सुभाषितं साधुभाषणं प्रियवचनमिति यावत् । नपुंसके भावे क्तः । अङ्गेऽन्तरङ्गे । जीर्णमन्तर्हितं । न त्वद्यापि बहिः प्रवृत्तम् । तथाऽपि वक्ष्यामीति वाक्यशेषः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

अज्ञः सुखमाराध्यस्सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ ३

व्या—ननु कीदृशो मूर्खः यतस्तत्स्वरूपं निरूप्यते । तत्राह—अज्ञ इति—न जानातीत्यज्ञः अकिञ्चिज्ज्ञः मूढ इति यावत् । सुखमक्लेशेन । आराध्यः समाधेयः । तस्योपदेशमात्रेणैव विस्रम्भसम्भवादिति भावः । विशेषं जानातीति विशेषज्ञः तत्त्ववेत्ता । सुखतरमत्यन्तानायासेनेत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्ये'त्यादिना तरप् प्रत्ययः । आराध्यते समाधीयते । तद्बुद्धेः सर्वदा विशेषग्रहणमात्रपर्यवसानादिति भावः । किं तु । ज्ञानं शास्त्रजन्यसंवित् तस्य लवेन दुर्विदग्धं पण्डितमानिनम् । नरं मूर्खजनमित्यर्थः । ब्रह्माऽपि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थश्चतुर्मुखोऽपि । किमुतान्य इति भावः । न रञ्जयति रञ्जयितुं न शक्नोति । तन्मनसः सूक्तिसहस्रैरपि समाधानासम्भवादिति भावः । उक्तोभयमध्यस्थो मूर्ख इति फलितार्थः ॥

रञ्जनसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेदः। 'अज्ञो'। 'विशेषज्ञ' इत्यत्र च 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्ययौ। न 'त्विगुपधज्ञे'त्यादिना कप्रत्ययः। अत एवाह भगवान् कात्यायनः "अकारादनुपसर्गात् कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन" इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थज्ञशब्दमुदाहृत्यास्यार्थस्य समर्थनात्; एतच्चासकृदुक्तं मदीयशृङ्गारशृङ्गाटकेऽपि। 'रुक्मिणीरसमयं समयज्ञः' इत्यादिषु; एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। आर्यावृत्तभेदोऽयमुन्नेयः; उत्तरत्रापि भेदान्तराण्युन्नेयानि॥

प्रसह्य मणिमुद्धरेन्मकरवक्त्रदंष्ट्रान्तरा-
त्समुद्रमपि सन्तरेत्प्रचलदूर्मिमालाकुलम्।
भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारये-
न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्॥ ४

व्या—अथ द्वाभ्यां मूर्खजनचित्तस्य दुराराध्यतामाह—प्रसह्येति—मकरः शिंशुमाराख्यो जलग्राहविशेषः। तस्य वक्त्रे वदनगह्वरे दंष्ट्राणां निशिताग्रदर्शनविशेषाणाम्। अन्तरात् अन्तराळात्। अतिसङ्कटादित्यर्थः। प्रसह्य बलात्कारेण। मणिं रत्नं। दुरुद्धरमपीति भावः। उद्धरेदुद्धर्तुं शक्नुयात्। जन इति शेषः। केनचिदवधानेनानयेदित्यर्थः। तथा प्रचलन्तो दोलायमानाः। ये ऊर्मयस्तेषां। मालाभिः परम्पराभिराकुलम् उल्लोलोज्जृम्भितमित्यर्थः। समुद्रमपि। दुस्तरमपीति भावः। सन्तरेत् सम्यक्तरितुं शक्नुयात्। केनचित्प्लवनसाधनेनेति भावः। लङ्घयेदिति पाठे हनुमानिव केनचिच्छक्तिविशेषेण लङ्घितुं शक्नुयादित्यर्थः। तथा कोपितं सञ्जातकोपं। कोपवशात् सफूत्कारं जिह्वयासृक्प्रान्तौ लेलिहानमित्यर्थः। "तदस्य सञ्जातं। तारकादिभ्य इतजि"तीतच्प्रत्ययः। तारकादिराकृतिगणः। भुजङ्गं सर्पमपि। दुर्धरमपीति भावः। शिरसि केशपाशे। पुष्पेण तुल्यं पुष्पवत्। पुष्पस्रजमिवेत्यर्थः। "तेन तुल्यं क्रियाचेद्वति"रिति वतिप्रत्ययः। धारयेत् धारयितुं शक्नुयात्। मणिमन्त्रादिसाधनेनेति भावः। किं तु प्रतिनिविष्टमभिनिवेशाक्रान्तं। दुराग्रहाविष्टमिति यावत्। मूर्खजनस्य दुर्विदग्धस्य। चित्तम्। नाराधयेत् आराधयितुं समाधातुं न शक्नुयात्। उपायालाभादिति भावः। मकरदंष्ट्रान्तरस्थमण्युद्धरणादिप्रायं मूर्खजनचित्तसमाराधनमिति श्लोकार्थः॥

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादये-
न्नतु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ५

व्या—एवं दुर्लभवस्तुसाधने दुष्करकार्यकरणे च सम्भावनया शक्तिरुक्ता । न मूर्खचित्तप्रसाधने ; इदानीमत्यन्तदुर्लभवस्त्वपि प्रसाधयेन्न तु तच्चित्तमित्याह—लभेतेति—यत्नतः कुतश्चित्प्रयत्नात् । पञ्चम्यास्तसिल् । पीडयन् केनचिद्यन्त्रेण सम्मर्दयन् । सिकतासु वालुकास्वपि । कालत्रयेऽप्यन्तस्स्नेहानधिकरणभूतास्वपीति भावः । तैलं स्नेहम् । लभेत लब्धुं शक्नुयात् । 'स्नेहनेतैल 'मित्यनुशासनादत्र तिलसम्बन्धित्वाशङ्काकलङ्कावतार इति द्रष्टव्यम् । तथा पातुमिच्छा पिपासा । 'पा पाने' इत्यस्माद्धातोः सन्नन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप् । तया अर्दितः पीडितः तृष्णातुरः सन्नित्यर्थः । मृगतृष्णिकासु च मरुमरीचिकास्वपि वा । जलभ्रममात्रदायिनीष्वपीति भावः । मृगतृष्णाशब्दात् स्वार्थे कप्रत्यये । 'प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुप' इतीकारः । सलिलं जलम् । पिबेत् पातुं शक्नुयात् । 'पाघ्राध्मे 'त्यादिना पिबतेः पिबादेशः । तथा पर्यटन् तत्र तत्र वनान्तरे सञ्चरन् । कदाचित् कस्मिंश्चित् समये । शशस्य मृगविशेषस्य । विषाणं शृङ्गमपि । स्वाप्नत्रगोचरमपीति भावः । आसादयेदधिगन्तुं शक्नुयात् । (न तु प्रतिनिविष्टेत्यादि पूर्ववत् ।) सिकतातैललाभादिवदत्यन्तदुर्घटं मूर्खचित्तसमाधानमिति भावः ; मृगतृष्णिकाजलशशविषाणयोगगनारविन्दवन्ध्यापुत्रवदत्यन्तासङ्गतत्वमुक्तं सुरेश्वरवार्तिके—

"मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः ।
एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः ॥"

इति पद्यद्वयेऽप्यस्मिन् मणिमुद्धरेदित्यादौ 'शकि लिङ्चे 'ति शक्यार्थे विधिलिङ् ; तथा अपि शब्दः समुच्चये । 'सम्भावनायां चेत्' तदनुवाद इति विवेकः ; उभयथाऽप्यनुशासनसम्भवात् । प्रकृतार्थोपपत्तेश्च ; यथाहामरसिंहः "गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपी "ति ; अत्र "समुद्रमपि लङ्घयेदि" त्युदाजहार स्वामी ॥

अत्र मण्युद्धरणाद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ।

श्लोकद्वयमेतत् पृथ्वीवृत्तम्; तदुक्तं केदारेण वृत्तरत्नाकरे "जसौ जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु" रिति। अत एव 'सिकतासुतैल' मित्यत्र। 'मृगतृष्णिकासु सलिल' मित्यत्र 'मूर्खजनचित्त' मित्यत्र च। अष्टमवर्णे विहितस्य विच्छेदस्याभावाद्यतिभ्रष्टंनाम दोषः। इममेव केचिदपस्थयतिं वदन्ति। तदुक्तं विद्यानाथेन "यत्र स्थाने यतिभ्रंशस्तद्यतिभ्रष्टमुच्यत" इति॥

"कुत्रचित्पदमध्ये तु यतिमिच्छन्ति सूरयः।
यत्र पूर्वापरौ भागौ स्यातामेवैकवर्णगौ॥"

इति दत्तिलवचनमपि समाधातुं न शक्नोति; पूर्वापरभागयोरेकवर्णगतत्वाभावात्; निरंकुशाः खलु कवयो भवन्ति सर्वेपथीनाः इत्यलमतिप्रसङ्गेन॥

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते
भेत्तुं वज्रमणिं शिरीषकुसुमप्रान्तेन सन्नह्यति।
माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते
मूर्खान्यः प्रतिनेतुमिच्छति बलात्सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः॥ ६

व्या—अथ मूर्खानुनयेच्छायाः अत्यन्ताविवेकितामाह—व्यालमिति। असौ पुमान्। व्यालं दुष्टगजं। न तु साधारणजन्तुमित्यर्थः॥ नि—"व्यालो दुष्टगजेसर्पे" इति विश्वः। बालमृणालतन्तुभिः कोमलबिसकिसलयसूत्रैः। ईषन्निरोधस्याप्यनुपयुक्तैरिति भावः। रोद्धुं नियन्तुम्। समुज्जृम्भते कृतप्रयत्नो भवतीत्यर्थः। तथा वज्रमणिं हीराख्यमणिविशेषम्। अलोहलेख्यमपीति भावः। नि। 'हीरोवज्रश्चकथ्यत' इति हलायुधः। शिरीषकुसुमस्यातिकोमलपुष्पविशेषस्य। प्रान्तेनाञ्चलेन। भेत्तुं विदारयितुम्। सन्नह्यति उद्युङ्क्ते इत्यर्थः। तथा क्षाराम्बुधेः लवणार्णवस्य। न तु स्वल्पजलाशयस्य। मधुबिन्दुना क्षौद्रविप्रुषा। न त्वविच्छिन्नमधुधारासम्पातेनेत्यर्थः। माधुर्यं मधुरगुणं रचयितुं सम्पादयितुमीहते काङ्क्षति, कोऽसावित्यत आह; यः पुमान्। बलाद्दानपाटवात्। सुधास्यन्दिभिरमृतस्वादुभिरतिमधुरैरित्यर्थः। सूक्तैः प्रियोक्तिभिः। नपुंसके भावे क्तः। मूर्खान् प्रतिनेतुं समाधातुमिच्छति सोऽसाविति सम्बन्धः; मृणालतन्तुभिर्व्यालनिरोधनादितत्पर इव मूर्खानुनयपरोऽप्यत्यन्ताविवेकीति भावः। अत्यन्तदुष्करं मूर्खप्रसादनमिति फलितार्थः॥

अत्र यः प्रतिनेतुमिच्छति वाञ्छति असौ समुज्जृम्भत इत्यादि विशिष्टानुनयेच्छाविजृम्भमाणादिवाक्यार्थयोर्निर्दिष्टैकत्वासम्भवात् सादृश्यलक्षणायाम-सम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थवृत्तिर्निदर्शनाभेदः; न चायं दृष्टान्तः। वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणाक्षेपे तस्योत्थानात्। अत्र तु वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैकवाक्यतायां तदभाव इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः॥

शार्दूलविक्रीडितम्। "सूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात्॥

स्वायत्तमेकान्तहितं विधात्रा विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः।
विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम्॥ ७

व्या—अर्थैषां गतिमाह—स्वायत्तमिति—विधात्रा ब्रह्मणा कर्त्रा स्वायत्तमात्माधीनं। न तु परोपदेशसापेक्षम्। निः—'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमरः। एकान्तहितमत्यन्तहितकारि। स्वावगुणाच्छादकत्वादिति भावः। तथा विशेषतो विशेषाकारेण। सार्वविभक्तिकस्तसिः। सर्वविदां समाजे सर्वज्ञसभायाम्। विभूषणमुपस्कारहेतुभूतत्वाद्भूषणप्रायम्। मौनं तूष्णीम्भावः कर्म वा 'इगन्ताच्च लघुपूर्वा' दित्यण्। अपण्डितानामविदुषां सम्बन्धिन्याः अज्ञतायाः। मौढ्यस्य च्छादनमाच्छादकम्। सत्। विनिर्मितं रचितम्। अतोऽपण्डितैर्निजमौढ्यसङ्गोपनार्थं मौनेनैव वर्तितव्यमिदमेवैतेषां गतिः। अन्यथा हास्यास्पदता स्यादिति भावः। 'एकान्तकृत' मिति पाठे तु। कृतं कर्म। भावे क्तः। एकान्तकृतं रहस्यनुष्ठितं कर्म। अज्ञतायाः छादनं सद्विनिर्मितमपण्डितानां मौनं भूषणं सद्विनिर्मितमिति प्रत्येकमन्वयो द्रष्टव्यः। अज्ञताच्छादनार्थमेकान्त एव कर्म कर्तव्यमपण्डितैर्मौनिभिरेव स्थातव्यमन्यथा स्वरूपप्रकाशनेनापहास्यास्पदता स्यादिति भावः॥

उपजातिवृत्तम्। 'इन्द्रोपेन्द्रवज्रमि'ति लक्षणात्; तौ द्वौ कीदृग्विधौ?
"स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ।
अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजः पादा यदीया उपजातयस्ताः॥"
इति वृत्तरत्नाकरे उक्तत्वात्॥

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं गज इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः।

यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥ ८

व्या—अथ कश्चिदनुभविनः परान् प्रति स्वानुभवप्रकारमाह—यदेति—किंचिद्ज्ञः अल्पज्ञस्सन् । यदा यस्मिन् समये । गज इव । मदेन दर्पेणान्धः कर्तव्यविवेकशून्यः । समभवं जातोऽस्मि । तदा तस्मिन् समये । सर्वज्ञः अशेषज्ञोऽस्मीति मम मनोवलिप्तं गर्वितमभवत् । "अल्पविद्यो महागर्वी" ति न्यायादल्पज्ञत्वस्यैव गर्वहेतुत्वादिति भावः । नि—'अवलेपस्तु गर्वे स्यालेपने दूषणेऽपि चे"ति विश्वप्रकाशः। यदा बुधजनसकाशाद्विद्वज्जनमुखादित्यर्थः। 'आख्यातोपयोग' इत्यपादानत्वात् पञ्चमी। किञ्चित्किञ्चित् स्वल्पं स्वल्पं । शास्त्रबोधिताचारादिकमिति शेषः । अवगतं ज्ञातम् । तदा । मूर्खो मूढोऽस्मीति । मे मम । मदो ज्वर इव । व्यपगतो निर्गतः । अभूदिति शेषः। ज्वरवद्विकारकारित्वादस्यैतत्साम्यमित्यवगन्तव्यम् । 'आचार्यवान्पुरुषो वेदे'ति श्रवणादाचार्यादवगतविद्यस्यैव विवेकसम्भवादिति भावः ; अल्पज्ञोऽपि सन् यस्सर्वज्ञमात्मानं मनुते स एव मूर्खः । यस्तु सर्वज्ञोऽपि मूढमानी भवति स विद्वानिति विवेकः । मदो गर्वहेतुर्गुरुशुश्रूषादिर्विनयहेतुरिति फलितार्थः । यद्वा एतावन्तं कालं मदवशान्मूर्खोऽस्मि । इदानीं गुरुशिक्षावशाद्विवेकावगतिरिति वा योजनीयम् ॥

शिखरिणीवृत्तं । "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" ति लक्षणात् ॥

क्रिमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं
निरुपमरसप्रीत्या खादन्खरास्थि निरामिषम् ।
सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते
नहि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुताम् ॥ ९

व्या—मूर्खस्यातिनैच्यं दृष्टान्तमुखेनाह—क्रिमिकुलमिति—श्वा शुनकः । क्रिमिकुलैरमेध्यमध्योत्पत्तिमदपादजन्तुसन्ततिभिश्चितं व्याप्तम् । लालाक्लिन्नं वसापूरार्द्रं । यद्वा । लाला सृणीका दन्तान्तर्जलमिति यावत् । नि—'सृणीकास्यन्दिनीलाले'त्यमरः । तया क्लिन्नं खादनसमये तस्यास्तत्र स्रवणादिति भावः । विगन्धि दुर्गन्धि अत्र विशब्दस्य पूतिपर्यायत्वविवक्षायाम् । 'गन्धस्ये' त्यादिना

समासान्त इकारोऽन्तादेशः । यद्वा । विगन्ध आमगन्धोऽस्यास्तीति विगन्धि । अत एव । जुगुप्सितं हेयम् । तदपि । निरामिषं मांसलेशशून्यम् । तदपि । खरास्थि रासभकीकसम् । निरुपमः । उपमानरहितो यो रसः स्वादः । तत्र या प्रीतिः प्रेम तया । खादन्भक्षयन्पार्श्वस्थमन्तिकस्थं । 'सुपिस्थ' इति क प्रत्ययः । सुरपतिमिन्द्रमपि । किमुतान्यमिति भावः । विलोक्य । न शङ्कते न लज्जते । तथाहि । क्षुद्रो जन्तुः नीचजन्तुः । परिग्रहे स्वीकृतवस्तुनि । फल्गुतां तुच्छत्वम् । न गणयति न मनुत इत्यर्थः । जुगुप्सितकर्माचरणतत्परो मूर्खोऽप्येवं न महद्भिर्गर्हणाद्बिभेतीति भावः । नि—"पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः" इत्यमरः । 'फल्गु तुच्छमसारं चे'ति यादवश्च ॥

अत्राप्रस्तुतवृत्तान्तकथनात् प्रस्तुतमूर्खजनवृत्तप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥

"अप्रस्तुतस्य कथनात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते ।
अप्रस्तुतप्रशंसेयं सारूप्यादिनियन्त्रिता ॥"

इति लक्षणात् हरिणीवृत्तं । "भवति हरिणीन्सौ म्रौ स्लौ गो रसाम्बुधिविष्टपैः" इति लक्षणात् ॥

शिरश्शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं
महीध्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम् ।
अधो गङ्गा सेयं पदमुपगता स्तोकमथवा
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ॥　१०

व्या—अथाविवेकस्यानर्थादिकथनद्वारा विवेकस्यावश्यकत्वं प्रदर्शयति । शिर इति—अत्रोत्तरवाक्ये तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाद्यच्छदोऽध्याहर्तव्यः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । उत्तरवाक्यस्थयच्छब्दस्यैव पूर्ववाक्यतच्छब्दानपेक्षितत्वनियमात्; तथा च या गङ्गा स्वर्लोकात् । शर्वस्येदं शार्वमैश्वरं । नि—'ईश्वरश्शर्व ईशान' इत्यमरः । तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । शिरश्शीर्षमुपगतेति सर्वत्रानुषज्यते । प्रथमत इति शेषः । तदनु पशुपतेश्शर्वस्य । शिरस्तश्शीर्षात् । पञ्चम्यास्तसिल् । धरतीति धरः । पचाद्यच् । क्षित्याः धरः क्षितिधरः । तं हिमवन्तमुपगता । महीं धरतीति महीध्रः । मूलविभुजादित्वात्क प्रत्ययः । यथाह वामनः "महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनादि"ति । अत एव । नि—"महीध्र शिखरि क्ष्माभृदि" त्याद्यमरः । उत्तुङ्गादुन्नतान्महीध्राद्धिमवदाख्यक्षितिधरादवनिं भुवमुपगता ।

अवनेश्चापि जलधिं समुद्रमुपगता । 'नदीनां सागरो गतिरि'ति 'गङ्गा सागरपूरणी'ति वचनादिति भावः । अथो अनन्तरं नि—"मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथे"त्यमरः । सेयं परिदृश्यमाना गङ्गा मन्दाकिनी ! स्तोकमल्पं परिमितमिति यावत । पदं स्थानम् । उपगता प्राप्ता । यद्वा । अधः उक्तप्रकारेणाधः प्रदेशे । पाताळे वा । पदमिति योजना । अथवा तथाहीत्यर्थः । पक्षान्तरे वा । विवेकभ्रष्टानां विवेकशून्यानां । स्थानभ्रष्टानां च । शतमुखो बहुप्रकारः ! विनिपातो भङ्गः । अधोऽधः पतनं च । भवति । विवेकयुक्तानां तु नैवम् । अतो विवेकात्रभ्रंशितव्यमिति भावः । यतस्सकललोकमहिताया अपि गङ्गाया भ्रंशवशादीदृगवस्थापत्तिः । किमुतान्येषामिति विवेकस्यात्यन्तावश्यकत्वमित्यवगन्तव्यम् । पुरा किल तत्र भवान् भगीरथोऽश्वमेधीयाश्वान्वेषणतत्परतया पाताळमुपगतानां कपिलविलोचनानलभस्मीकृतानां सगरकुमाराणमूर्ध्वलोकप्राप्त्यर्थं स्वर्लोकात् सुरसरितमवतारयामासेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया ॥

अत्रानेकस्मिन्नाधारे क्रमेणैकस्या आधेयभूतायाः गङ्गायाः स्थितिकथनात् पर्यायाख्योऽलङ्कारः ; तदुक्तं विद्यानाथेन—

"क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि ।
एकस्मिन्नथवाऽनेके पर्यायालङ्कृतिर्मता ॥"

इति शिखरिणीवृत्तं - लक्षणंतूक्तम् ॥

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक्छत्रेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभः ।
व्याधिर्भेषजसङ्ग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रैः प्रयोगैर्विषं
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥ ११

व्या—अथाग्न्यादीनां विनिवारणे शास्त्रप्रतिपादितजलादिरूपहेतून् प्रतिपाद्य मौर्ख्यस्य निवारणे शास्त्राभावं हेत्वभावं च स्फुटीकुर्वन्नाह—शक्य इति— हुतभुक् । हुतं होमद्रव्यं हविः पुरोडाशवपादि भुनक्तीति हुतभुक् वैदिकाग्निः । अत्र तु गृहादिदाहकृत् लौकिकोऽग्निरिति मन्तव्यम् । जलेन उदकेन । वारयितुं निवारयितुम् । शक्यं । एवंरीत्या । सूर्यातपस्सूर्यस्य रवेरातपः । छत्रेण वारयितुं शक्य इति पदद्वयस्योत्तरत्राप्यनुषङ्ग इति मन्तव्यं । समदः मदसहितः । नागेन्द्रः गजश्रेष्ठः । निशिताङ्कुशेन तीक्ष्णाङ्कुशेन । गौः वृषभः । गर्दभो रासभश्च ।

दण्डेण। व्याधिः कुष्ठादिरोगः । भेषजसङ्ग्रहैरौषधसङ्ग्रहणैश्च । अत्र चकारात् महामन्त्रजपहोमसुरार्चनदानादिकमपि गृह्यते । 'तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमसुरार्चनैरि'ति स्मरणात् । विषं कालकूटादि । विविधैर्नानाविधैः। मन्त्रैः मन्तारं त्रायन्ते रक्षन्तीति मन्त्राः । तैर्मन्त्रैः प्रणवादिभिः । विविधैः प्रयोगैश्च । निवारयितुं शक्यमित्यर्थः। तस्मात् सर्वस्य प्राणिहिंसाकारणीभूतदुष्टजन्तुजातस्य । शास्त्रविहितं शास्त्रविधिचोदितमौषधं जलादिरूपभेषजम् । अस्ति । मूर्खस्य तु । औषधं सुभाषितादिरूपं । नास्ति शास्त्रविहितं न वर्तते ॥

॥ इति नीतिशतके मूर्खपद्धतिस्सम्पूर्णा ॥

॥ विद्वत्पद्धतिः ॥

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमाः
विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः ।
तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य सुधियस्त्वर्थं विनापीश्वराः
कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षकैर्न मणयो यैरर्घतः पातिताः ॥ १२

व्या—अथ मूर्खपद्धतिवैलक्षण्येन विद्वत्पद्धतिं वर्णयति; यद्वा । यदुक्तं विवेकस्यात्यन्तावश्यकत्वं । तस्य शास्त्रपरिज्ञानसाध्यत्वात् । तस्य च विद्वदधीनत्वात् । तत्पद्धतिवर्णनमिदानीमारभते–शास्त्रेति ॥ शास्त्रैः काणादगौतमीयादिभिरुपस्कृताः अलंकृतास्तथा शब्देन व्याकरणेन । सुन्दराः । गिरो वाचो । येषां ते तथोक्ताः । अत्र यद्यपि शास्त्रपदग्रहणेनैव सर्वेषां शास्त्राणां सङ्ग्रहात् पार्थक्येन शब्दशास्त्रग्रहणे पौनरुक्त्यं दूषणं स्यात् । तथाऽपि गोबलीवर्दन्यायेन समाधेयं । यद्वा 'सर्वशास्त्रमुखं व्याकरणम्' इति तस्य प्राधान्यात् पार्थक्येन निर्देशः । अथवा इतरेषां शास्त्राणामुपस्कारहेतुभूतत्वमात्रमेव । अस्य तु 'वाणी व्याकरणेन' इति स्वेनैवोत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् तदेकान्तसौन्दर्यावहत्वेन पृथग्ग्रहणमिति मन्तव्यम् । तथा शिष्येभ्योऽन्तेवासिभ्यः । प्रदेया व्याख्यानरूपेण प्रदातुं योग्या । आगमाः शास्त्राणि येषां ते तथोक्तः । सम्यक् शिक्षापाटवात् प्रबुद्धाखिलशास्त्रसिद्धान्तत्वेन शिष्यद्वारा व्याख्यातनिखिलागमा इत्यर्थः । यद्वा शिष्येभ्यः प्रदेया विनियोगार्हाः न तु कुहकतया ।

गर्भ एव जीर्णीकृता इत्यर्थः । तथा भूता आगमा एषां ते तथोक्ताः । नि— 'आगमः शास्त्र आयताव' ति विश्वः । अत एव विख्याताः सर्वत्र प्रसिद्धाः । कवयो विद्वांसः । निर्धनाः धनहीनाः सन्तः । यस्य प्रभो राज्ञो । विषये देशे सन्निधौ वा । सन्ति तिष्ठन्ति । तन्निरर्थत्वेनावस्थानं । तस्य वसुधाधिपस्य प्रभोरेव । जाड्यं मान्द्यं हैन्यमिति यावत् ॥ 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे'ति ष्यञ्प्रत्ययः । सुधियो विद्वांसस्तु । अर्थं धनं । विनाऽपि । 'पृथग्विने'-त्यादिना विकल्पाद्द्वितीया ॥ ईश्वराः समर्थाः पूज्या इत्यर्थः । विद्याया एव तेषां महाधनत्वादिति भावः । किं तु । यैः कुपरीक्षकैः तत्र शास्त्रपरिज्ञानाभावात् कुत्सितपरिज्ञानिभिः । मणयः अमूल्याअपीति भावः । अर्घतः मूल्यतः पातिताः यदि बहुमूल्या मणयोऽल्पमूल्याः कृता इत्यर्थः । कुत्स्याः किं । न स्युरेवेत्यर्थः— अयमर्थः । विद्वद्भिः प्रभुसमाश्रयेणैव स्थातव्यं "सदाश्रयेण शोभन्ते पण्डिता वनिता लता" इति न्यायात्; तत्र नते यदि विद्वन्मनोरथं पूरयेयुस्तत्तेषा-मेव कुत्सितत्वं । विद्वांसस्तु कुपरीक्षकोपहतमणय इव न कुत्स्या इति; अतः श्रेयस्कामैः प्रभुभिः तन्मनोरथपूरकैरेव भवितव्यमिति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं—लक्षणं तूक्तम् ॥

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्णाति यत्सर्वदा
ह्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।
कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैस्सह स्पर्धते ? ॥ १३

व्या—अथ विद्याधनस्य प्रसिद्धधनवैलक्षण्यवर्णनद्वारा विदुषामुत्कर्षमापाद-यन्नेतेषु गौरवेण विश्वासोत्पादनार्थं नृपान् सम्बोधयति-हर्तुरिति—यद्विद्याख्यं धनं । हर्तुश्चोरादेः । 'हर्तुमिति' तुमुन्नन्तपाठे अपहर्तुमित्यर्थः । गोचरं न याति विषयतां न प्राप्नोतीति । भावप्रधानो निर्देशः । तस्यात्यन्तदुर्ग्रहत्वादिति भावः । तथा सर्वदा कालत्रयेऽपि । किमप्यनिर्वाच्यं । शं सुखं । पुष्णाति वर्धयति । 'अर्थानामार्जने दुःखमि' ति स्मरणात् । प्रसिद्धं तु नैवमिति भावः । अनिशं सर्वदा । अर्थिभ्यो विद्यार्थिभ्यः याचकेभ्यश्च । प्रतिपाद्यमानं व्याख्यायमानं दीयमानमपि च । परामुत्कृष्टां । वृद्धिमभ्युच्छ्रयं । प्राप्नोति विद्याया व्याख्याने-नाभिवृद्धिसम्भवादिति भावः । तथा कल्पान्तेषु प्रळयेष्वपि । निधनं नाशं । न

प्रयाति न नश्यतीत्यर्थः । कल्पान्तेष्वपीति बहुवचनग्रहणं विद्याधनस्यात्यन्तविनाशाभावप्रकाशनार्थम् । प्रसिद्धं तूक्तविपरीतमिति भावः । तदुक्तम् ॥

'न भोगहार्या न च बन्धुहार्या न भ्रातृहार्या न च राजहार्या । स्वदेशमित्रं परदेशबन्धुं विद्यासुधां ये पुरुषाः पिबन्ति' इति । तद्विद्याख्यं विद्याभिधानं । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तच्छब्दस्याध्याहारः । अन्तर्धनमभ्यन्तरस्थवित्तं । येषां पुरुषाणामस्तीति शेषः । अतस्तान्विद्याधनान्प्रति । हे नृपाः राजानो मानं कोपं दुराग्रहमिति यावत् । उज्झत तैर्विद्वद्भिस्सह कः पुमान् । स्पर्धते निगृह्णाति ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ ततस्ते सर्वदा गौरवेण बहुमाननीया इति भावः ॥

अत्रोपमानात् प्रसिद्धधनादुपमेयस्य विद्याधनस्याधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालङ्कारः । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकस्स एव स' इति । काव्यप्रकाशकारलक्षणात् । वृत्तं पूर्ववत् ॥

परिगतपरमार्थान् पण्डितान्मावमंस्था-
स्तृणमिति लघु लक्ष्मीर्नैव तान् संरुणद्धि ।
अभिनवमदरेखाश्यामगण्डस्थलानां
न भवति बिसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥ १४

व्या—अथ त्वदीयलक्ष्मीर्न तेषां प्रतिबन्धिका । अतस्तेषु बहुमानाचरणतत्परेणैव भवितव्यमिति सदृष्टान्तं राजानं सम्बोधयति परीति—हेनृप । परिगतपरमार्थान् विज्ञाततत्त्वार्थान् । "सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्था" इति न्यायात् । अथवा प्राप्तपुरुषार्थान् । पण्डितान् विदुषो मावमंस्थाः मावमानय । मन्यतेरवपूर्वाल्लुङि थासि 'न माङ्योग' इत्यट्प्रतिषेधः । कुतस्तृणमिव लघु निस्सारा । लक्ष्मीस्त्वदीयसम्पत्तिः । नि । "शोभा सम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव गीयत" इति विश्वः । तान् पण्डितान् नैव संरुणद्धि ईषदपि संरोद्धुं न शक्नोतीत्यर्थः ; तत्र दृष्टान्तः । अभिनवमदरेखाभिः दानधाराभिः । श्यामानि गण्डस्थलानि येषां तेषाम् वारणानां मत्तेभानाम् । बिसतन्तुः मृणालसूत्रम् । वारणं प्रतिबन्धकभूतम् । न भवति; अतः पण्डितेषु बहुमानाचरणतत्परत्वेनैव वर्तितव्यमित्यर्थः ॥

अत्र दृष्टान्तालङ्कारः—

"यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते ।
सामान्यधर्मो वाक्यज्ञैः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥ "

इति लक्षणात; स चोक्तोपमयाऽङ्गेन सङ्कीर्यते ॥

मालिनीवृत्तं । "ननमयययुतेऽयं मालिनी भोगिलोकै" रिति लक्षणात् ॥

अम्भोजिनीवनविहारविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ १५

व्या—किं बहुना ब्रह्माऽपि तदीयवैदग्ध्यापहरणे न शक्त इति दृष्टान्तमुखेनाह । अम्भोजिनीति—विधाता ब्रह्मा । कुपितः केनचिद्धेतुना क्रुद्धस्सन् । हंसस्य निजयानमराळस्य । अम्भोजिनीवने पद्मिनीवने । यो विहारः क्रीडा । स एव विलासः लीला । तमेव न त्वन्यम् । नितरामतिशयेन । हन्तु नाशयतु । 'विलासमेक' मिति पाठे । एकं केवलं विलासमित्यन्वयः । अम्भोजाकरसंशोषणेन तत्र विहारभङ्गमात्रमेव कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः । किं त्वसौ विधाता । अस्य हंसस्य । दुग्धजलयोः क्षीरनीरयोर्भेदविधौ विभागकरणे विषये । प्रसिद्धां प्रख्याताम् । वैदग्ध्यकीर्तिं वैदग्ध्येन "कृत्यवस्तुषु चातुर्यं वैदग्ध्यं परिकीर्त्यते" इत्युक्तलक्षणनैपुण्येन । प्रयुक्ता या कीर्तिस्तामपहर्तुं न शक्नोति । हंसो हि क्षीरमिश्रिते नीरे नीरं विहाय क्षीरं गृह्णातीति प्रसिद्धिः । एवं कुपितो राजा स्वविषयवासादिभङ्गमात्रमेव कर्तुं शक्नोति । न तु तेषामशेषविद्यापरिशीलनजनितचातुर्यभङ्गमतो निष्कोपेन भवितव्यं विद्वत्सु राज्ञेति तात्पर्यम् ॥

अत्राप्रकृतविधातृवृत्तान्तकथनात् प्रस्तुतराजविद्वज्जनवृत्तप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् ॥

केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्तेऽखिलभूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ १६

व्या—अथ विदुषां तावद्विद्यैव भूषणरूपसम्पत्तिरित्याह द्वाभ्यां । केयूराणीति—केयूराण्यङ्गदानि । यद्यपि केयूरयोर्निजभुजशिरोभूषणत्वेन द्वित्वमेव वक्तव्यं । तथाऽपि तद्विशेषविवक्षायां बहुवचनप्रयोग इति मन्तव्यम् । पुरुषं

जनम्। न भूषयन्ति नालंकुर्वन्तीति यथायोगं सम्बध्यते। चन्द्रवदुज्ज्वला धवलतराः हारा मुक्ताहाराश्च। न भूषयन्ति। स्नानमभिषेकोऽपि। न भूषयति। विलेपनं घनसारकस्तूरीगन्धसारचर्चापि न भूषयति कुसुमं मल्लिकामालतीचम्पकादिपुष्पमपि। जातावेकवचनम् न भूषयति। अलङ्कृता अभ्यङ्गपुष्पमाल्यादिना सम्यक्प्रसाधिता मूर्धजाः शिरोरुहा अपि न भूषयन्ति पुरुषमिति सर्वत्रानुषङ्गः; किंत्वेका केवला। वाणी पुरुषम् समलङ्करोति सम्यग्भूषयति। केयं वाणीत्यत आह। या संस्कृता व्याकरणादिपरिशुद्धा धार्यते स्वायत्तीक्रियते सेत्यध्याहृततच्छब्देन सम्बन्धः। ननु केयूरादीनां विभूषणत्वेन प्रसिद्धत्वात्तन्निषेधे प्रत्यक्षापलापः स्यादित्याशङ्क्य तेषां क्षयिष्णुत्वान्न तथात्वमित्याह। अखिलभूषणानि केयूराद्युक्ताशेषभूषणानि क्षीयन्ते कालक्रमेण नश्यन्ति। 'क्षीयन्ते खलु'इति पाठे खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे। वाग्भूषणं संस्कृतवाग्रूपभूषणं तु सततं भूषणं नित्यभूषणं कदाऽपि न नश्यतीत्यर्थः॥

व्यतिरेकालङ्कारः। लक्षणं तूक्तम्॥

एतदादिश्लोकचतुष्टयं शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशस्सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बंधुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूज्यते नहि धनं विद्याविहीनः पशुः॥ १७

व्या—विद्यानामेति—रूपं नाम कुण्डलहारनूपुराङ्गदादिचतुर्विधभूषणाभावेऽपि विभूषितवद्भासमान आकारविशेषः तदुक्तं भावप्रकाशे—

"आवेध्यारोप्यविक्षेप्यबन्धनीयैरभूषितम्।
यद्भूषितमिवाभाति तद्रूपमिति कथ्यते॥"

इति—

विद्या नाम वेदशास्त्राद्यात्मिका विद्यैव। नरस्य पुंसोऽधिकं भूयिष्ठं। रूपमुक्तलक्षणाकारविशेषः। तद्वल्लोकरञ्जकत्वादिति भावः। तथा प्रच्छन्नं निगूढं यथा तथा गुप्तं रक्षितं। धनं विद्यैवेति सम्बन्धः। तद्वत्कालान्तरेषूपकारकत्वादिति भावः। विद्या भोगान् करोतीति भोगकरी स्रक्चन्दनादिभोग्यवस्तुलाभहेतुः। तथा

यशस्समाख्या। सुखमिन्द्रियतर्पणम्। एतत्करी एतद्धेतुश्च । उभयत्रापि 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वि'ति टप्रत्यये टित्वात् ङीप् । तथा विद्या । गृणन्त्युपदिशन्तीति गुरवस्तेषां हिताहितोपदेष्टॄणामाचार्याणामपि । गुरूपदेष्टृभूता। तथा परमार्थबोधकत्वादिति भावः । विद्या। विदेशगमने प्रवासे । बन्धुजनः सुहृज्जनः। तद्वद्विशेषोपचारसम्पादकत्वादिति भावः । तदुक्तं। 'स्वदेशमित्रं परदेशबन्धुं विद्यासुधां ये पुरुषाः पिबन्ति' । विद्या परा देवता परमात्मभूता। मोक्षदायकत्वादिति भावः। यद्वा परादेवता स्वाभीष्टदेवता। तथा ऐहिकामुष्मिकफलदत्वादिति भावः। विद्या। राजसु राजमध्ये। पूज्यते प्रशस्यते । गौरवसम्पन्नत्वाद्राजपूज्या भवतीत्यर्थः । यद्वा विद्याशब्देन विद्यावान् लक्ष्यते राजशब्देन च तत्सभाः लक्ष्यन्ते तथा च विद्यावान् राजसभासु पूज्यते पुरस्क्रियते सम्भाव्यत इति यावत् । धनं द्रव्यं तु। न ह्युक्तप्रकारं न भवतीत्यर्थः । तस्माद्विद्यया उक्तरूपया। विहीनश्शून्यः जनः । पशुः पशुप्रायः । कर्तव्याकर्तव्यविवेकराहित्यादिति भावः । ततो बहूपकारकत्वाद्विशिष्टविद्यैव प्रधानं न त्वन्यदिति तात्पर्यम् ॥

अत्र विद्यायाः रूपधनाद्याकारेण बहुधा निरूपणान्निरवयवमालारूपकालङ्कारः ॥

क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं किमरिभिः क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां
ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्दिव्यौषधैः किं फलम् ।
किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्याऽनवद्या यदि
व्रीडा चेत्किमु भूषणैस्सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥ १८

व्या—अथ लोकहितवर्णनप्रसङ्गात्तस्या एव प्रकृष्टैश्वर्यभावमाह—क्षान्तिरिति—देहिनां प्राणिनां । क्षान्तिः तितिक्षा । परिभवादिषूत्पद्यमानेषु क्रोधप्रतिबन्धक इति यावत् । अस्तिचेत्तर्हि। कवचेन वर्मणा । किं फलमिति सर्वत्रानुषज्यते न किञ्चिदपीत्यर्थः। तस्या एवारुन्तुदानामनवकाशप्रदत्वादिति भावः । क्रोधश्चित्तक्षोभोऽस्ति चेत् । अरिभिः शत्रुभिः किम्? तस्यैवान्तश्शत्रुत्वादुपद्रवहेतुत्वाच्चेति भावः । ज्ञातिर्दायादोऽस्ति चेदनलेनाग्निना किम्? तस्यैव सर्वार्थनिर्मूलननिदानत्वादिति भावः। सुहृत् सन्मित्रमस्ति यदि * 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरि'ति निपातनात्साधुः । दिव्यौषधैः सिद्धौषधैः किं फलम्? न किञ्चिदपि , तस्यैवा-

रोग्यकरत्वादिति भावः । दुर्जनाः खलास्सन्ति यदि सर्पैराशीविषैः किम्? तेषामेव प्राणापहारित्वादिति भावः । अनवद्या निर्दुष्टा * 'अवद्यपण्ये'! त्यादिना निपातनात्साधुः । ततो नञ् समासः । 'तस्मान्नुडची'ति नुडागमः । विद्या वेदवेदाङ्गाध्यात्मिका । अस्ति यदि । धनैः किम्ऽ तस्या एवाखिलभोगसाधकत्वादिति भावः। व्रीडा अकार्यप्रवृत्तौ मनस्सङ्कोचलक्षणलज्जाऽस्ति चेद्भूषणैः किमु हारनूपुराद्यलङ्करणैः किम्? तस्या एव लोकोत्तरभूषणत्वादिति भावः। सुकविता सत्पाण्डित्यं । नि-'संख्यावान्पण्डितः कविरि'त्यमरः । यद्वा कवयति वर्णयति रसोल्लसितशब्दार्थसङ्घटनां करोतीति कविस्तस्य भावस्तत्ता । यदि । राज्येन भूमण्डलाधिपत्येन किम्? तस्या एव सकललोकवशीकरत्वादिति भावः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं प्रजापरिपालनात्मकं । पुरोहितादित्वाद्यक्प्रत्ययः ॥

दाक्षिण्यं स्वजने दया परिजने शाठ्यं सदा दुर्जने
प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जने चार्जवम् ।
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने कान्ताजने धृष्टता
ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ १९

व्या—अथ विदुषां गुणवर्णनपूर्वकं लोकव्यवस्थापकत्वमाह दाक्षिण्यमिति— स्वजने बन्धुजनेष्वित्यर्थः । जातावेकवचनम् । एवमुत्तरत्रापि । दाक्षिण्यं छन्दानुवर्तनम् । अन्यथा विनिन्देयुरिति भावः । नि- 'दक्षिणस्सरलावामपरच्छन्दानुवर्तिष्वि'ति । परिजने भृत्यजनेषु विषये । दया दारिद्र्यादितद्दुःखप्रहाणेच्छा । अन्यथा विजह्युरिति भावः । दुर्जने खलजनेषु विषये । सदा शाठ्यं विप्रियकारित्वम् । अन्यथा अधिक्षिपेरन्निति भावः । साधुजने सज्जनेषु विषये । प्रीतिः स्नेहः । आदर इति यावत् । अन्यथाऽनुतप्येयुरिति भावः । नृपजने राजसु विषये । नयो नीतिः । अनुवर्तनतात्पर्यमिति यावत् । अन्यथा दण्डयेरन्निति भावः । विद्वज्जने पण्डितजनेषु विषये । आर्जवमवक्रता । अन्यथा निषिध्येयुरिति भावः । शत्रुजने शत्रुजनेषु विषये । शौर्यं विक्रान्तत्वम् । अन्यथा निपातयेरन्निति भावः । गुरुजने पित्रादिषु विषये । क्षमा सहिष्णुत्वम् । अन्यथा शपेरन्निति भावः । कान्ताजने नारीजनेषु विषये । धृष्टता प्रागल्भ्यं च । अन्यथा वशीकुर्युरिति भावः ; इत्येवमुक्तविधासु कलासु शिल्पेषु नि- "कला शिल्पे कालभेदे चन्द्रांशे कलना कले"ति वैजयन्ती । ये च पुरुषाः ।

कुशलाः निपुणाः तेषु पुरुषेष्वेव। लोकस्थितिः लोकमर्यादा । अस्तीति शेषः । त एव लोकव्यवस्थासंस्थापकाः न तूक्तगुणरहिता इत्यर्थः। एवं भूतास्तु विद्वांस एव नत्वन्य इति हृदयम् ॥

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ २०

व्या—इत्थं विद्वज्जनाननुवर्ण्य सम्प्रति सत्सङ्गतेश्श्रेयस्करत्वमाह—जाड्यमिति—धियः बुद्धेर्जाड्यं मान्द्यम् । हरति निरस्यति। वाचि वचने । सत्यं सूनृतभावम् । सिञ्चत्याप्लावयति । मानोन्नतिं बहुमानातिशयम् । दिशति प्रयच्छति । पापं किल्बिषमपाकरोति नाशयति । धर्मोपदेशादिनेति भावः। तथा चेतः प्रसादयति निर्मलयति ज्ञानोपदेशादिनेति भावः । दिक्षु दशसु कीर्तिम् । तनोति विस्तारयति । अतस्सत्सङ्गतिस्सज्जनसमागमः । पुंसां किं श्रेयो न करोति कथयेति पृथग्जनसम्बोधनम् । सर्वमपि श्रेयः करोत्येवेत्यर्थः; अतस्तैरेव सङ्गतिः कर्तव्या न तु दुर्जनैरिति तात्पर्यम् ॥

अत्र क्रियाणां बहूनां समुच्चितत्वात्समुच्चयालङ्कारः । 'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चय उदाहृत' इति लक्षणात् ॥

वसन्ततिलकावृत्तं लक्षणं तूक्तम् ॥

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति तेषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥ २१

व्या—अथैतेषामसाधारणमहिमास्पदत्वाल्लोकोत्तरत्वं वर्णयन्निगमयति—जयन्तीति—सुकृतिनो धन्याः । नि । 'सुकृती पुण्यवान् धन्य' इत्यमरः। रससिद्धाः सिद्धश्शृङ्गारादिरसाः सिद्धपारदघुटिकाश्च * 'वाऽऽहिताग्न्यादिष्वि'ति निष्ठायाः परनिपातः । ते प्रसिद्धाः पूर्वोपवर्णिता वा । कवीश्वराः कविसार्वभौमाः पण्डितोत्तमा इति वा । जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते अद्याऽऽपीति शेषः; यद्वा । रससिद्धाः सिद्धरसाः । ब्रह्मसाक्षात्कारवन्त इत्यर्थः ॥ 'रसो वै सः' इति श्रुतेः ॥

"श्रृङ्गारादौ विषे वीर्ये पारदे ब्रह्मवर्चसे।
रेतस्यास्वादने हेम्नि निर्यासेऽमृतशब्दयोः—रसः॥"

इत्यभिधानाच्च। कवीश्वराः। कवयः क्रान्तदर्शिनस्तेषामीश्वराः कालत्रयाभिज्ञा ब्रह्मविद्याविशारदा इत्यर्थः। जयन्ति। कुतस्तेषां कवीश्वराणाम्। यशःकाये कीर्तिशरीरे। जरामरणाभ्यां जातम्। इति तथोक्तम्। भयं नास्ति; रससिद्धानां भौतिकशरीर एव जरामरणभयं नास्ति। यशश्शरीरे तु किं वक्तव्यम्। तस्य कल्पान्तस्थायित्वादिति भावः॥

अत्र रससिद्धपदार्थस्य विशेषणगत्या भयाभावपदार्थं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः। वृत्तमुक्तम्॥

॥ इति नीतिशतके विद्वत्पद्धतिस्सम्पूर्णा॥

॥ मानशौर्यपद्धतिः॥

क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्रायोऽपि कष्टां दशा-
मापन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि।
मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः
किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी॥ २२

व्या—अथ विदुषामपि मानशौर्ययोरपेक्षितत्वाद्विद्वत्पद्धतिनिरूपणानन्तरं मानशौर्यपद्धतिं निरूपयति—क्षुत्क्षाम इति—क्षुधा क्षामः क्षीणोऽपि * 'क्षायोम' इति मत्वं, जरया विस्रसया। कृशो जीर्णोऽपि। नि—'विस्रसाजरे'त्यमरः। शिथिलप्रायः विश्लथाङ्गतया बलहीनस्सन्नपीत्यर्थः। कष्टां दशामाहारालाभादतिकृच्छ्रावस्थामापन्नः प्राप्तोऽपि। नि—'दशावर्तावस्थायामि' ति विश्वः। अत एव विपन्नदीधितिर्नष्टकान्तिरपि। किं बहुना प्राणेषु पञ्चसु। नश्यत्सूत्क्रममाणेषु सत्स्वपि। प्राणप्रयासे सम्प्राप्ते सत्यपीत्यर्थः। मत्तेभेन्द्रस्य मत्तगजपुङ्गवस्य। विभिन्नो विदारितो यः कुम्भः कुम्भस्थलं। तत्र यत्पिशितं मेदो मांसं। तद्ग्रासे तत्कबळने। एकं मुख्यं यथा तथा। बद्धा सन्दानिता। स्पृहा वाञ्छा यस्य स इति शौर्यातिशयोक्तिः। तथा मानमहतामभिमानोन्नतानामग्रेसरोऽग्रगण्य

* 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेरि'ति टप्रत्ययः । केसरी सिंहः । जीर्णं तृणं घासम् । अत्ति किं अभ्यवहरति किम्? नात्त्येवेत्यर्थः । इति मानातिशयोक्तिः ; नीचजन्तुस्तु नैवमिति भावः ॥

अत्र यद्यपि सर्वत्रापिशब्दस्तावदेकैकविशेषणविशिष्टस्यैवात्यन्तनीचवृत्तिप्रवृत्तिं द्योतयति । तथाऽप्युक्ताखिलविशेषणविशिष्टोऽपि गजेन्द्रमेदःकवलनविहितप्रतिज्ञः केसरी न नीचवस्तुनि प्रवर्तत इति महती मानशौर्यपरकाष्ठोक्तिरिति मन्तव्यम् ॥

"प्राणानपि परित्यज्य मानमेवाभिरक्षयेत् ।
प्राणास्तरङ्गचपला मानमाचन्द्रतारकम् ॥"

इति वचनान्मानशौर्यसम्पन्नेन भवितव्यं यशस्कामेनेति भावः ॥

अत्र प्रकरणे कुत्रचिन्मानस्य कुत्रचिच्छौर्यस्य कुत्रचिदुभयस्य च प्राधान्यकथनमपि द्रष्टव्यम् । कुलक्रमागतोत्तमशीलपरिपालनं मानं सहायमनपेक्ष्य शत्रुसंहरणसामर्थ्यं शौर्यमिति विवेकः ॥

अत्र प्रायेणाप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारोऽनुसन्धेयः ॥

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं । लक्षणं तूक्तम् ॥

स्वल्पस्नायुवसावसेकमलिनं निर्मांसमप्यस्थि गोः
श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न च तत्तस्य क्षुधाशान्तये ।
सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं
सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनस्सत्त्वानुरूपं फलम् ॥ २३

व्या—क्षुद्रजन्तुस्तु नैवमिति उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—स्वल्पेति—श्वा शुनकः । स्वल्पयोः लेशमात्रयोः । स्नायुवसयोः । स्नायुर्वस्नसाख्यनाडीभेदः । वसा मेदः । तयोरवसेकेन मेळनेन । मलिनं मलदूषितमपि । नि—'वस्नसा स्नायुः स्त्रियां' । 'हृन्मेदस्तु वपा वसे' त्यमरः । निर्मांसं मांसलेशशून्यमपि । गोः पशोः । नि—

"स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः ॥

अस्थि कीकसं । लब्ध्वा । परितोषमेति सन्तुष्यति । तच्च गवास्थि पु । तस्य शुनः । क्षुधा * 'आपं चैव हलन्तानामि'ति वचनाट्टाप् । तस्याः शान्तये

क्षुन्निवारणाय । न पर्याप्तं न भवतीत्यर्थः । अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यकारवचनात् । भवन्तीति लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । नीचजन्तुरिति भावः । सिंहस्तु । अङ्कं समीपमागतमपि । समीपवर्तिनमपीत्यर्थः । नि—'अङ्कस्समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापवादयोरि'ति विश्वः । जम्बुकं क्रोष्टारम् । त्यक्त्वा अनादृत्यालक्ष्यीकृत्येति यावत् । द्विपं गजमेव दूरस्थमपीति भावः । निहन्ति विदारयति तथा हि । कृच्छ्रगतोऽप्यतिसङ्कटस्थोऽपि । सर्वोऽशेषो जनः । सत्त्वानुरूपं स्वशक्त्यनुगुणं । फलं लाभं वाञ्छति; न तु दुर्बलः प्रकृष्टफलकाङ्क्षी प्रबलो निकृष्टलाभकाङ्क्षी च भवति; अतः श्वसिंहदृष्टान्तेन नीचानीचवस्तुपरिहारपरिग्रहतत्परेण भवितव्यमायुष्मतेति भावः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

लांगूलचालनमधश्चरणावघातं
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनञ्च ।
श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु
धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ २४

व्या—अथ क्षुद्रजन्तोश्चेष्टाविशेषमाह । लांगूलेति—श्वा सारमेयः । लांगूलचालनं पुच्छविवर्तनम् । अधः भूतले चरणावघातं पादेन विदारणं च । भूमौ निपत्य स्वयमेव पतित्वा । वदनोदरदर्शनं वक्त्रकुक्षिप्रदर्शनं च । पिण्डदस्य पुरस्तादिति शेषः । कुरुते निजनीचचेष्टामाविष्कुरुत इत्यर्थः । पुमान् गौः पुङ्गवो वृषभः । विशेषणसमासः * 'गोरतद्धितलुकी'ति समासान्तष्टच् । स एव पुङ्गवः श्रेष्ठ इत्यर्थः । नि—'श्रेष्ठोक्षाणौ तु पुङ्गवावि'ति वैजयन्ती । गजपुङ्गवो गजेन्द्रस्तु । धीरं गम्भीरम् । विलोकयति पश्यति । पिण्डदसन्निधाविति भावः । अथ चाटुशतैरनेकप्रियोक्तिभिः । अनूनवाक्यैश्च वा । भुङ्क्ते अभ्यवहरति । गुडतण्डुलादिकमिति शेषः * 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् । इमावेव नीचानीचजनयोः दृष्टान्ताविति भावः ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् - लक्षणं तूक्तम् ॥

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
स जातो येन जातेन याति वंशस्समुन्नतिम् ॥ २५

व्या—अथ मानशौर्यसंपन्नतया वंशवर्धनस्यैव जनस्य सत्तालाभो न त्वन्यस्येत्याह — परिवर्तिनीति — परिवर्तिनि धर्माधर्मवशात्पौनःपुन्येन वा वर्तमाने। संसारे जरामरणरूपे संसारचक्रे । को वा पुमान् । मृतः प्रेतः। न जायते न भवतीत्युत्पन्नो वा न भवतीति शेषः । यद्वा को वा न मृतः को वा न जायते नोत्पद्यते । सर्वोऽप्युत्पन्नो मृतश्च भवत्येवेत्यर्थः। "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च" तिभगवद्वचनादिति भावः । ततः किमत आह। स पुमान् । जात उत्पन्नो जन्मलाभवानिति यावत् । कोऽसावित्यत आह । येन जातेनोत्पन्नेन पुंसा। वंशोऽन्ववायः समुन्नतिं महोन्नत्यम्। याति प्राप्नोति ; वंशोद्धारको यः पुमान् स एव जन्मलाभवानेवम्भूतत्वं च मानशौर्यसंपन्नस्यैव न त्वन्यस्य । अतः किमन्यैरजागलस्तनवदुत्पन्नैर्मशकवद्विनष्टैश्चेति भावः॥

आनुष्टुभं वृत्तम्॥

कुसुमस्तबकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥ २६

व्या—इत्थं भूतस्य पुरुषस्य व्यापारमाह । कुसुमेति ॥ कुसुमस्तबकस्येव पुष्पगुच्छस्येवेत्येकं पदम् । मनस्विनो धीरस्य। मानशौर्यशालिनः पुंस इत्यर्थः। द्वयी द्विविधा। वृत्तिर्व्यापारः । 'द्वे गती ही'ति पाठे स्पष्टोऽर्थः । तृतीया तु न सम्भवतीत्यर्थः; किं तद्वृत्तिद्वयमित्यत आह—सर्वलोकस्य सर्वेषां जनानामित्यर्थः। मूर्ध्नि शिरस्युन्नतस्थाने च । स्थीयत एवेति शेषः। अथवा वन एवारण्ये। शीर्यते जीर्यते वा। भावे लट्। एवमुभयी वृत्तिः। शौर्यादुन्नतस्थानस्थितिस्तदलाभे मानादरण्ये जीर्णता वा इति विवेकः । इयमेव पुंसां श्रेयस्करी वृत्तिरिति भावः । कुसुमस्तबकस्येवेत्यत्र समाना श्रौती पूर्णोपमाऽलङ्कारः। इवशब्देन सह समासस्य सम्भवात् । तथा च वार्तिकम् * 'इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चे'ति। वृत्तं पूर्ववत्॥

सन्त्यन्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयस्सम्भाविताः पञ्चषा-
स्तान्प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते ।
द्वावेव ग्रसते दिवाकरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ
भ्रातः पर्वणि पश्य दानवपतिश्शीर्षावशेषाकृतिः ॥ २७

व्या—पुनरप्युक्तोभयगुणवैशिष्ट्यस्यैवोत्कृष्टतामाह—सन्तीति—अन्ये वक्ष्यमाणसूर्यचन्द्रापेक्षया इतरे। बृहस्पतिप्रभृतयः बृहस्पतिप्रमुखाः। प्रभृतिशब्देन बुधशुक्रादयोऽपि गृह्यन्ते। पञ्च षड्वा पञ्चषाः ग्रहाः * 'सङ्ख्ययाव्यये' त्यादिना बहुव्रीहिः * 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डज बहुगणादि' ति समासान्तो डच् प्रत्ययः। सम्भाविताः ग्राह्यत्वेनोपस्थिताः बहुमता वा। सन्ति वर्तन्ते। तान् प्रति बृहस्पतिप्रभृतीन् लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः। विशेषेषु विशिष्टेषु तेजोमहत्स्विति यावत्। विक्रमे पराक्रमणे। रुचिः प्रीतिर्यस्य स तथोक्तः। तेजस्विभिस्सहैव कलहाचरणतत्पर इत्यर्थः। एषः उपरागकर्तृत्वेन प्रसिद्धो। राहुः सैंहिकेयः। न वैरायते वैरं न करोति। अलक्ष्यत्वात्तत्कबळनतत्परो न भवतीत्यर्थः * 'शब्द वैर कलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करण' इति क्यङ् * 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घः। विक्रमरुची राहुरित्यत्र * 'रो री'ति रेफलोपे * 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घः। किं तु। भास्वरौ तेजस्विनौ * 'स्थेश भास' इत्यादिना वरच्प्रत्ययः। द्वावुभौ। दिवाकरनिशाप्राणेश्वरौ सूर्याचन्द्रमसावेव। अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकोऽयमेवकारः। शीर्षमेवावशेषो यस्यास्सा शीर्षावशेषा आकृतिर्यस्य शिरोमात्रावशिष्टगात्र इत्यर्थः। 'शीर्षावशेषीकृत' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः परिणमयितव्यः। दानवपतिर्दानवेश्वरः पूर्वोक्तो राहुः। पर्वणि दर्शपौर्णमासीप्रतिपत्सन्धौ। ग्रसति गिळति। हे भ्रातरित्यादरेण पृथग्जनसम्बोधनम्। पश्येत्यत्र वाक्यार्थः कर्म—यतश्शिरोमात्रावशिष्ट एवायमीदृक्कर्माचरणतत्परोऽभूत्सम्पूर्णाङ्गश्चेत्किं करिष्यति न जानामीति भावः; एवं मानशौर्यशालिनो हि निजाङ्गवैकल्यं न परिगणयेयुरिति किं तु महत्कार्यमेव कर्तुं व्यवस्यन्तीति तात्पर्यम्—पुरा किल देवानाममृतप्रदानसमये विष्णुचक्रेण छिन्नशीर्षत्वाच्छिरोमात्रावशिष्टगात्रोऽभूत्सैंहिकेय इति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

वहति भुवनश्रेणिं शेषः फणाफलकस्थितां
कमठपतिना मध्येपृष्ठं सदा स च धार्यते।
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादरा-
दहह महतां निस्सीमानश्चरित्रविभूतयः॥ २८

व्या—अथ महतां माहात्म्यमाह—वहतीति—शेषः फणाः सहस्रसङ्ख्याकाः स्फाराः फलकानीव तेषु। स्थितां। भुवनश्रेणिं पाताळादिचतुर्दशविष्टपपङ्क्तिं।

वहति धारयति । नि—'स्फटायां तु फणा द्वयो'रित्यमरः । स च शेषः कमठपतिना आदिकूर्मेण* 'पतिस्समास एवे'ति घिसंज्ञायां 'आङोनाऽस्त्रियामि'त्याङो नाभावः । पृष्ठस्य मध्ये मध्येपृष्ठं निजकूर्परोपरिप्रदेश इत्यर्थः * 'पारे मध्ये षष्ट्या वे'त्यव्ययीभावः । तत्सन्नियोगादेदन्तत्वं च मध्यशब्दस्य । सदा निरन्तरम् । धार्यते उह्यते । तमपि कमठपतिमपि । पयोधिः प्रळयार्णवः । अनादरात् अनायासात् । क्रोडाधीनं आदिवराहायत्तं कुरुते । प्रळयकाले पाताळगतभूमण्डलस्यादिवराहावतारेण विष्णुना निजदंष्ट्रया समुद्धृतत्वादिति भावः । अतो महतां मानशौर्यशालिनां महानुभावानां सम्बन्धिन्यश्चरित्रविभूतयो माहात्म्यसम्पदो निस्सीमानो निर्मर्यादा । अवाङ्मानसगोचरा इति यावत् । अहहेत्याश्चर्ये । नि—'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमरः ॥ अत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरगुणोत्कर्षावहत्वान्मालादीपकाख्योलङ्कारः । तदुक्तं विद्यानाथेन ॥

"यदा तु पूर्वपूर्वस्य सम्भवेदुत्तरोत्तरम् ।
प्रत्युत्कर्षावहत्वं तन्मालादीपकमुच्यते । ' इति ॥

हरिणीवृत्तं - लक्षणं तूक्तम् ॥

वरं प्राणोच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-
प्रहारैरुद्गच्छद्बहुलदहनोद्गारगुरुभिः ।
तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे
न चासौ सम्पातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ २६

व्या—मानशौर्यशालिन एवोक्तविधमहत्त्वं न तु तद्विहीनस्येति मैनाकं दृष्टान्तीकृत्याह । वरमिति—तुषाराद्रेस्सूनोर्हिमवत्पुत्रस्य मैनाकस्य । उद्गच्छद्भिरुज्जृम्भमाणो । बहुलो भूयिष्ठश्च । यो दहनश्शिलासङ्घर्षणजनितवह्निस्तस्योद्गारैर्निस्सरणैः । गुरुभिः दुस्सहैः । समदेन सदर्पेण । मघवता देवेन्द्रेण । मुक्तस्य प्रयुक्तस्य कुलिशस्य वज्रायुधस्य । प्रहारैर्विदारणैः । प्राणोच्छेदो मरणमित्यर्थः । वरं मनाक्प्रियम् । नि—'दैवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिय' इत्यमरः । कुतः । अहहेति खेदातिशयद्योतनार्थोऽनुकरणशब्दः । पितरि । हिमवति । क्लेशेन वज्रप्रहारजनितदुःखेन । विवशे विह्वले सति । असावयमप्युपलभ्यमानः । पयसां पत्युस्समुद्रस्य; अत्रासमासत्वेन घिसंज्ञाभावात् * 'ख्यत्यात्परस्ये'ति ङसिङसोरादेशात्ति शब्दात्परस्य ङसोऽकारस्य उकारादेशः । पयसि

सलिले सम्पातः प्रवेशः । निजप्राणसंरक्षणार्थं निमज्यावस्थानमित्यर्थः । उचितो- ऽन्याय्यो । न च न भवति हि । अस्यैवेति शेषः । यतो मानशौर्यसम्पन्नस्य पुंसः स्वप्राणमात्रपरित्राणतत्परतया क्वचिन्निलीयावस्थानमेवात्यन्तायशस्करम् । किमुत पितरि क्लेशविवशे ; अतः प्राणपरित्यागेनापि मानशौर्ये एव प्रतिष्ठापनीये । अन्यथा महानपवादस्स्यादिति भावः । अत्रोद्गारशब्दस्य गौणत्वान्नग्राम्यतादोषः ॥ प्रत्युत सौन्दर्यातिशयमेवापादयति । तदुक्तं दण्ड्याचार्यैः ॥

" निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।
अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्ष्यां विगाहते " ॥

इति पुरा किल भूमण्डलोपद्रवकारिणां पर्वतानां कोपवशात्पक्षच्छेदोद्यते शक्रे भयविह्वलो मैनाकः समुद्रमध्ये निमज्यातिष्ठदिति पौराणिकी कथाऽत्रानु- सन्धेया ॥

शिखरिणी वृत्तम् ॥

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः ।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ॥ ३०

व्या—अथ मानिनां परनिकारासहनं सदृष्टान्तमाह । यदिति—यद्यस्मा- त्कारणादचेतनः चेतनरहितः निर्जीवोऽपीति यावत् । पाषाणत्वादिति भावः । इनकान्तस्सूर्यकान्तमणिस्सवितुस्सूर्यस्य । पादैः रश्मिभिरङ्घ्रिभिश्च । स्पृष्टः संवलितस्ताडितश्चेति च गम्यते । प्रज्वलति जाज्वल्यमानो भवति । कोपोद्रिक्तश्चेति गम्यते । तत्तस्मात्कारणात् । तेजस्वी तेजश्शाली मानशौर्यसम्पन्नः पुरुषः सचेतन इति शेषः । परैश्शत्रुभिः कृतनिकृतिं विहितापकारं कथं सहते क्षमते । न कथञ्चिदित्यर्थः ; मैनाकस्तु नैवमिति भावः । नि—' पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः ' इत्यमरः ॥

आर्यावृत्तभेदः ॥

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसां हेतुः ॥ ३१

व्या—विक्रान्तत्वे वयोऽपि न हेतुरिति विनिगमयति । सिंह इति—शिशु- र्बालोऽपि विक्रान्तत्वयोग्यतारहितावस्थोऽपीत्यर्थः । सिंहः । मदमलिनाः

दानपयःपङ्किलाः । कपोलाः भित्तय इव एषां तेषु गजेषु । मातङ्गेषु । निपतति कुम्भस्थलविदारणार्थमिति भावः । इयं बाल्येऽपि विक्रान्तता । सत्त्ववतां बलाढ्यानां । प्रकृतिः स्वभावः । कुतः । वयो बाल्यादि । तेजसां प्रतापशालिनामिति तेजस्तद्वतोरभेदाध्यवसायोऽत्यन्ततेजस्वित्वप्रकाशनार्थकः । हेतुः कारणं । न भवति खलु । 'तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते' इति न्यायादिति भावः । 'वयः पक्षिणि बाल्यादावि'त्यमरः । अयमप्यार्यावृत्तभेदः ॥

॥ इति नीतिशतके मानशौर्यपद्धतिः सम्पूर्णा ॥

॥ अर्थपद्धतिः ॥

जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तत्राप्यधो गच्छतात्
शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनस्सन्दह्यतां वह्निना ।
शौर्ये वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु नः केवलं
येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायास्समस्ता इमे ॥ ३२

व्या—मानशौर्ययोरप्यर्थमूलत्वात् तन्निरूपणानन्तरमर्थपद्धतिं निरूपयति—तत्र प्रथममर्थैकतत्पराणां मतमभिसन्धाय तमाह । जातिरिति—जातिः ब्राह्मणत्वादिः । रसातलं नामाधोलोकम् । यातु गच्छतु नश्यत्वित्यर्थः । गुणगणो धैर्यौदार्यगाम्भीर्यादिगुणसमूहः । तत्रापि रसातलापेक्षयाऽप्यधःपाताललोकम् । गच्छतात् प्राप्नुयात् । शीलं सत्स्वभावः । शैलतटात् । पततु विशीर्णं भवत्वित्यर्थः । अभिजनो वंशः । नि—"अभिजनान्वयौ वंश" इत्यमरः । वह्निना । सन्दह्यतां भस्मीक्रियताम् । वैरिणि संक्षोभकारित्वाच्छत्रुभूते शौर्ये । शूरत्वमूर्ध्नीत्यर्थः । आशु शीघ्रम् । वज्रमशनिर्निपततु । अशनिनिपातेन तदपि विध्वस्तं भवत्वित्यर्थः । एवं पूर्वोक्तजातिकुलोचिताभिमानशौर्यादिनाशेऽप्यस्माकं न किञ्चदपि च्छिन्नमिति भावः । तथाऽपि किं युष्मदभिलषितमित्यत आहुः । नोऽस्माकम् । अर्थः केवलं वित्तमेवास्तु सम्भवत्वयमेवास्माकं परमार्थ इति भावः । ननूत्कर्षावहत्वेन प्रसिद्धानामुक्तगुणानां विध्वंसमङ्गीकृत्य एकेन वित्तेन किं करिष्यथेति नाशङ्कनीयं । यतस्तद्विना तेषामप्यत्यन्ताकिञ्चित्करत्वमेवेत्याहुः । एकेन केवलेन । नि—'एके मुख्यान्यकेवला' इत्यमरः । येन अर्थेन विना * 'पृथग्विने'त्यादिना विकल्पा-

तृतीया । इमे पूर्वोक्ताः । समस्ता अपि गुणाः जातिकुलशीलाभिमानादयस्तृणलवप्रायास्तृणकल्पास्तद्वन्निस्सारा इत्यर्थः । अतो गुणमहत्ताया अप्येतन्मूलकत्वादयमेव सम्पादनीय इति भावः ॥

"धनमर्जय काकुत्स्थ धनमूलमिदं जगत् ।
अन्तरं नाभिजानामि निर्धनस्य मृतस्य च ॥"

इति लक्ष्मणवाक्यमेव सिद्धान्तीकुर्मः ;

"अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।
रक्षितानां व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥"

इति मनुस्मरणं स्वशक्तविषयं मन्यामह इति तात्पर्यम् ॥

शार्दूलविक्रीडितं । लक्षणं तूक्तम् ॥

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः स पण्डितस्सश्रुतवान् गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥

व्या—ननु तथाऽपि गुणाभावेऽपि केवलवित्तस्याकिञ्चित्करत्वमेवेत्याशङ्क्य तस्यैवाशेषगुणावहत्वं तावदाह । यस्येति—यस्य नरस्य । वित्तमस्ति सम्भवति । स नरः । कुले जातः कुलीनः महाकुलप्रसूतः * 'कुलात्ख' इति खप्रत्ययः । स एव पण्डितो विद्वान् । स एव श्रुतवान् शास्त्रज्ञः । यद्वा । श्रुतं श्रवणं नपुंसके भावे क्तः । तदस्यास्तीति श्रुतवान् धर्मशास्त्राद्याकर्णनचतुरोऽपीत्यर्थः । स एव गुणज्ञो गुणग्राही । अत्र * 'आतोऽनुपसर्गे क' इत्यादिव्याख्यातं प्राक् ; स एव वक्ता वाग्मी स च स एव । दर्शनीयस्सुन्दरश्च । उक्तगुणराहित्येऽपीति भावः । नन्वेवं चेत्पुरुषस्यैकेन वित्तेन ईदृग्गुणसाकल्यसम्पन्नत्वं कुत इत्याशङ्क्याह । सर्वे गुणाः पूर्वोक्तकुलीनत्वादयः । काञ्चनं वित्तमाश्रयन्ति । अतोऽनेनैव सकलगुणसम्पत्तिसम्भवे किमन्यैः प्रत्येकप्रयाससाध्यैरिति भावः ॥

अत्र वित्तस्यैतावद्गुणसम्पादकत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥

वृत्तमुपजातिः ॥

दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिस्सङ्गात्सुतो लालना-
द्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।

ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रया-
न्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ १४

व्या—अथ द्वाभ्यामर्थस्य विनाशप्रकारमाह । दौर्मन्त्र्यादिति—नृपतिः राजा । दुष्टो न सुलक्षणप्रयुक्तो मन्त्रः षाड्गुण्यचिन्तनं यस्य तस्य दुर्मन्त्रस्य भावो दौर्मन्त्र्यं तस्माद्धेतोर्नश्यति विनष्टो भवति । मन्त्रवैकल्ये परेषामवकाश-सम्भवात् राज्याद्यपहरणादिति भावः । यद्वा । दुष्टा मन्त्रिणः प्रधानानि यस्य तस्य भावस्तस्मान्नश्यति । अदण्ड्यदण्डनाद्युपदेशेन लक्ष्म्यादिरहितो भवतीत्यर्थः—

"सन्मन्त्रिणा वर्धयते नृपाणां लक्ष्मीर्मही धर्मयशस्समूहः ।
दुर्मन्त्रिणा नाशयते तथैव लक्ष्मीर्मही धर्मयशस्समूहः ॥"

इति वचनादिति भावः ; यतिर्योगी । सङ्गात्समागमान्नश्यति । सङ्गस्य काम-क्रोधादिहेतुत्वात् । तदुत्पत्तौ भ्रष्टयोगो भवतीत्यर्थः—

"सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ।
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ॥"

इति गीतावचनादिति भावः ; सुतो लालनान्नश्यति गुणहीनो भवति ।

"लालनाद्बहवो दोषास्ताडनाद्बहवो गुणाः ।
तस्मात्पुत्रं च शिष्यं च ताडयेन्न तु लालयेत् ॥"

इति न्यायादिति भावः ; विप्रो ब्राह्मणोऽनध्ययनात् । नश्यति नीचो भवति ॥

"वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो विप्रस्सर्वत्र पूज्यते ।
अनधीतश्रुतिर्विप्रः सभामध्ये न शोभते ॥"

इति ; कुलं वंशः । कुतनयात्कुपुत्रान्नश्यति—

"कोटरान्तर्भवो वह्निस्तरुमेव दहिष्यति ।
कुपुत्रस्तु कुले जातः स्वकुलं नाशयेत्परम् ॥"

इति न्यायात् ; शीलं सत्स्वभावः । खलोपासनाद्दुर्जनसमागमान्नश्यति । तेषा-मत्यन्तानर्थमूलकत्वादिति भावः—

"छादयित्वाऽऽत्मभावं हि चरन्ति शठबुद्धयः ।
प्रहरन्ति च रन्ध्रेषु सोऽनर्थस्सुमहान्भवेत् ॥"

इति वाक्यात् ; ह्रीर्जुगुप्सितकर्माचरणान्निवृत्तिः । मद्यात् मद्यपानान्नश्यति ॥

"अयुक्तं बहुभाषन्ते यत्र कुत्रापि शेरते।
नग्ना विक्षिप्य गात्राणि ते जाल्मा इव मद्यपाः॥"

इत्युक्तत्वात्। कृषिस्सस्यमनवेक्षणान्नश्यति। नित्यमपरामर्शान्नश्यति॥

"कृषिं च पलोमनवेक्ष्य यः पुमानन्यानि कार्याणि समाचरेच्च।
ते त्वेवमेवं च समाकुले द्वे तथेति बाधानिचयं च यातः॥"

इति स्मरणात्; स्नेहः पुत्रदारादिषूत्पन्नो मोहः। प्रवासाश्रयाद्देशान्तरसञ्चार-समाश्रयणान्नश्यति—

"सुताङ्गनाबन्धुषु सोदरेषु नृपेषु भृत्येषु च जातमोहः।
प्रवासमात्रेण हि नश्यतेऽखिलं चिरं प्रवासेन हरत्यशेषम्॥"

इति वचनात्; मैत्री मित्रभावः। अप्रणयादननुरागान्नश्यति—

"मृद्घट इव सुखभेद्यो दुस्सन्धानश्च दुर्जनो भवति।
सुजनस्तु कनकघट इव दुर्भेद्यश्चाशु सन्धेयः॥

इति वचनात्। समृद्धिस्सम्पत्तिरनयान्नीतिराहित्यान्नश्यति—

"रक्षायां स्वमतिक्षिपत्यधिकरं शिक्षागुणैर्लभ्यते
विद्वेष्टि स्वजनं त्यजत्यवनतिं बध्नाति मार्गस्थितान्।
भूतिं नेच्छति योजनात्प्रतिभयं दुर्वर्त्मना गच्छति
क्रूराग्रं विनयाङ्कुशं न सहते भूपालमत्तद्विपः॥"

धनं तु त्यागादर्थिसात्करणात्। 'प्रमादादि'ति पाठे। द्यूतादक्षक्रीडायाः। प्रमा-दादनवधानतया वा। नश्यति 'भूमिरिक्षकोऽपलाशैव चार्थासक्तधियां नृणाम्' इति। प्रमादान्नाशस्त्वनुभवसिद्धस्तु अनन्तरश्लोक एव वक्ष्यते। 'शिष्टानां गर्हणान्नाशः सदाचारविवर्जनात्।' शार्दूलविक्रीडितम्॥

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति॥ ३५

व्या—अथ वित्तस्योत्तमादिभेदेन त्रैविध्यमाह। दानमिति…दानं सत्पात्र-त्यागः। भोगः स्रक्चन्दनादिद्वारानुभवः। नाशः दानधर्माद्यभावे चोरादिना विलयश्च। तदुक्तम्—

"चत्वारो धनदायादा धर्माग्निनृपतस्कराः ।
तेषां ज्येष्ठावमानेन त्रयः कुप्यन्ति सोदराः ॥"

इति एवमुत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तस्य । गतयो गमनोपायाः भवन्ति ; तत्र यः पुमान् । न ददाति अर्थिभ्यो न प्रयच्छति वित्तमिति शेषः । अथवा न भुङ्क्ते नानुभवति । तस्य दानभोगाभ्यां वित्तव्ययमकुर्वतः पुरुषस्य सम्बन्धिनो वित्तस्येति शेषः । तृतीया गतिर्नाशावस्था भवति । सा त्वत्यन्तकष्टेत्यर्थः । अयमत्र निष्कृष्टोऽर्थः । वित्तस्य दानेन गतिरुत्तमा । आत्मभोगेन मध्यमा । चोरादिना नाशगतिरधमेति; अतो दानशौण्डेनैव भवितव्यं धनाढ्येनेति भावः ॥ आर्याभेदः ॥

मणिश्शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदळितो
मदक्षीणो नागः शरदि सरिदाश्यानपुलिना ।
कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता
तनिम्ना शोभन्ते गळितविभवाश्चार्थिषु नराः ॥ ३६

व्या—अथ दानशीलस्य वित्तव्ययजनिततनुत्वमपि शोभावहमेवेत्याह । मणिरिति । शाणश्शस्त्रोत्तेजनसाधनोपलविशेषः । तेनोल्लीढः संघृष्टो । मणिश्च । हेतिदळितः शस्त्रक्षतःसमरविजयी रणशूरश्च * 'जिघृक्षी' त्यादिना इनिः । नि— 'हेतिश्शस्त्रे तु नृस्त्रियो'रिति केशवः । मदेन दानवर्षेण । परिक्षीणः कृशो नागश्च निः—"महाभ्रा हि गजा नागा" इति वैजयन्ती । शरदि शरत्काले- आश्यानानि ईषच्छुष्काणि । पुलिनानि सैकतानि । यस्यास्सा । सरित् नदी च * 'संयोगादेरातोधातोर्यण्वतो' निष्ठानत्वं । कलाशेषः षोडशांसमात्रावशिष्ट श्चन्द्रश्च । नि.—'कळा तु षोडशो भाग' इत्यमरः । 'प्रथमां पिबते वह्नि' रित्यादीतिहासक्रमेणेतरकळानामग्न्यादिदेवैर्निगिळितत्वादिति भावः । सुरतेन रतिरणेन । मृदिता विह्वलीकृता । बालवनिता मुग्धाङ्गना च । 'जारवनिते'ति पाठे वेश्याचोच्यते । तथा । अर्थिषु विषये । गळितविभवा व्यपगतार्थसम्पदः । निश्शेषमर्थिसात्कृतधना इत्यर्थः । नि.—"अर्थं रै विभवा अपी" त्यमरः । नरा दातृजनाश्च । तनिम्ना तनुत्वेनैव * पृथ्वादित्वादिमनिच् । शोभन्ते । एवं- भूततनुत्वस्यैव शोभाहेतुत्वादिति भावः ॥

अत्र प्रस्तुतानां नराणां च सामस्त्येन शोभारूपतुल्यधर्मेणौपम्यस्य गम्यमा- नत्वाद्दीपकालङ्कारः ॥

"प्रस्तुतानां तथाऽन्येषां सामस्त्ये तुल्यधर्मतः ।
औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते" ॥

इति लक्षणात् ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥

परिक्षीणः कश्चित् स्पृहयति यवानां प्रसृतये
स पश्चात्सम्पूर्णः कलयति धरित्रीं तृणसमाम् ।
अतश्चानेकान्ता गुरुलघुतयार्थेषु धनिना-
मवस्था वस्तूनि प्रथयति च सङ्कोचयति च ॥ ३७

व्या—अथ पुंसां धनाभावतत्सद्भावसमयावस्थामाह । परिक्षीण इति—कश्चिद्धनिकः पुमान् । परिक्षीणो दैवाद्दरिद्रस्सन् यवानां शितशूकाख्यधान्यानां प्रसृतये स्पृहयति प्रसृतिमात्रयवान् गुरुतया काङ्क्षत इत्यर्थः * 'स्पृहेरीप्सित' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । नि—'शितशूकयवौ समाचि' त्यमरः । स परिक्षीणः पुमान् । पश्चादनन्तरं । कालान्तर इत्यर्थः । सम्पूर्णो दैववशाद्धनसम्पन्नस्सन् । धरित्रीं भुवम् । तृणसमां तृणकल्पां तद्वल्लघ्वीमित्यर्थः । कलयति मनुते । धनमदेन तथाऽऽलोकयतीत्यर्थः । अतश्चात एव हेतोरर्थेषु यवधरित्र्यादिषु वस्तुषु विषये । गुरुलघुतया महत्त्वाल्पत्वभावेन । अनेकान्ताऽप्रतिनियता । सर्वथा गुरुणि गुरुत्वमेव लघुनि लघुत्वमेवेति नियमाभाववतीत्यर्थः । धनिनां सम्बन्धी व्यवस्था व्यापारः । वस्तूनि यवधरित्र्याद्यल्पमहत्तरवस्तूनि । प्रथयति च धनाभावदशायां नीचमपि वस्तु गुरुकरोतीत्यर्थः । तथा सङ्कोचयति च तत्सद्भावदशायां महदपि वस्तु निराकरोतीत्यर्थः । निर्धनधनिकयोरित्थम्भूताऽवस्था प्रत्यक्षसिद्धा ॥ अतो विवेकिना नैवं विपर्यस्तबुद्धिना भवितव्यमिति भावः ॥

शिखरिणीवृत्तम् - लक्षणं तूक्तम् ॥

राजन् दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेतां
तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण ।
तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपुष्यमाणे
नानाफलं फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ३८

व्या—अथ राजानं सम्बोधयंस्तस्यार्थसाधनोपायमतिदिशति—राजन्निति। हे राजन् त्वमिति शेषः। अन्यथा * शेषे प्रथम' इति प्रथमपुरुषः स्यात्। एनामेतां स्वद्धस्तगतामित्यर्थः *अत्रान्वादेशाभावादेनादेशश्चिन्त्यः क्षितिर्धेनुरिवेत्युपमितसमासः। न तु क्षितिरेव धेनुरिति रूपकं। वत्समिवेति स्पष्टोपमालिङ्गात्। तां क्षितिधेनुं। दुधुक्षसि यदि दोग्धुमिच्छसि चेत्। अर्थमिति शेषः * दुहेस्सन्नन्तात् सिप् * दुह्यादेर्द्विकर्मकत्वनियमात्। तर्हि तेन दुधुक्षाहेतुना। अद्येदानीमुपलभ्यमानं। लोकं जनम्। वत्सं तर्णकमिव। नि—'वत्सो नाकुलजे वर्षे तर्णके तनयादिके' इति वैजयन्ती। पुषाण पोषय। नि। 'लोकस्तु भुवने जन' इत्यमरः। वत्सनाशे क्षीरस्येव लोकनाशेऽर्थस्यासम्भवादिति भावः। पोषणफलमाह। तस्मिन् लोके चानिशं सर्वदा। सम्यगसम्बाधं। परिपुष्यमाणे परिपाल्यमाने सति। भूमिः क्षितिः। कल्पलतेव कल्पवृक्षशाखेव। नि—'समे शाखालते' इत्यमरः। यद्वा कल्पयत्यभीप्सितानीति कल्पा। सा च सा लता च * 'स्त्रियाः पुंव' दित्यादिना पुंवद्भावः। सैव कल्पवल्लीव। नानाविधफलं धनधान्यादिबहुरूपफलं। फलति निष्पादयति। 'फलनिष्पत्ताविति' धातोर्लट्। यतो लोकपरिपालनव्यतिरेकेण न तेऽर्थः सम्भविष्यति। तद्द्वारैव भूमेरप्यखिलफलदोग्धृत्वात्। तस्मादशेषलाभार्थं तत्परिपोषणमावश्यकमिति भावः॥

अत्र पूर्ववाक्यस्योपमया निर्व्यूढोत्तरवाक्यस्योपमेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥

वसन्ततिलकावृत्तम्॥

सत्याऽनृता च परुषा प्रियभाषिणी च
हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या।
नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च
वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरीतिः॥ ३९

व्या—यतो राजानं सम्बोधितवानपि तन्नीतिः कीदृशीत्याशङ्कायां तस्या बहुविधत्वमित्याह। सत्येति—सत्या यथार्थभाषिणी। अनृता असत्यवादिनी च। तथा परुषा कठोरभाषिणी। प्रियभाषिणी। मधुरालापिनी च। तथा हिंस्रा घातुका। नि—'शरारुर्घातुको हिंस्र' इत्यमरः। * 'नमि कम्पी'त्यादिना रप्रत्ययः। दयालुरपि कारुणिका च। नि—'स्याद्दयालुः कारुणिक' इत्यमरः * 'स्पृहि गृही'-

त्यार्क्तिा आलुच्प्रत्ययः । तथा अर्थपरा धनलुब्धा । वदान्या दानशौण्डा च कुत्रचिद्विषय इति सर्वत्राप्यध्याहार्यं । नि—'स्युर्वदान्यस्थूललक्षदानशौण्डा-बहुप्रद' इत्यमरः । तथा नित्यं प्रतिदिनं । व्ययो धनत्यागो यस्यास्सा तथोक्ता । प्रचुरनित्यधनागमा । प्रचुरं प्रभूतं यथा तथा । नित्यं । धनस्य । आगमः प्राप्ति-र्यस्यास्सा तथोक्ता च । अतो वाराङ्गना वेश्येव । नि—'वारस्त्री गणिका वेश्ये'-त्यमरः । नृपनीतिः राजवृत्तिः । अनेकरूपा बहुप्रकारा । न त्वैकान्तिकीत्यर्थः ; वाराङ्गनायामपि विशेषणानि समानि ॥

अत्र सत्यानृतेत्यादिपदश्रवणमात्रेण झडिति विरोधः स्फुरति । तस्य स्वाभा-व्येनाभासीकरणादलङ्कारस्सन् । वाराङ्गनेवेत्युपमयाऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ .

आज्ञा कीर्तिः पालनं ब्राह्मणानां दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च ।
येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥

व्या—सोऽपि गुणाढ्य एव समाश्रयणीयो न तु निर्गुण इति राजानमेव सम्बोधयति । आज्ञेति—आज्ञा मर्यादापरिपालनात्मकशासनम् ; कीर्तिर्दान-क्षात्रोद्भवा सत्समाख्या । ब्राह्मणानां पालनं निरुपद्रवं ब्राह्मणसन्तर्पणम् । दानं सत्पात्रे त्यागः । भोगः स्रक्चन्दनादिजनितसुखानुभवः । मित्रसंरक्षणं सुहृत्समु-द्धरणम् । चेत्येते षड्गुणाः । येषां राज्ञाम् । न प्रवृत्ताः न प्रवर्तन्ते । कर्तरि क्तः । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः तस्य सम्बुद्धिः । हे पार्थिव राजन् । * 'तस्येश्वरः ।' 'सर्वभूमिपृथिवीभ्याम 'णित्यण्प्रत्ययः । येषामुपाश्रयेण समाश्रयेण । कोऽर्थः को लाभः न कोऽपीत्यर्थः ; तस्मादुक्तगुणसम्पन्न एव राजा समाश्रयणीयः । न तु कुक्षिम्भरिरिति भावः ॥

शालिनीवृत्तं । 'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकै 'रिति लक्षणात् ॥

यद्धात्रा निजफालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा धनं
तत्प्राप्नोति मरुस्थलेपि नितरां मेरौ च नातोऽधिकम् ।
तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः
कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् ॥ ४१

व्या—अथातिकार्पण्यं मा कुरु । लाभालाभयोर्दैवायत्तमूलकत्वमित्याह—यदिति—धात्रा ब्रह्मणा । स्तोकमल्पम् । महद्बहुळं वा । यद्धनम् । निजफालं

निजनिटिलतटमेव पट्टं तत्र । लिखितं लेखनेन निर्दिष्टम् । तद्ब्रह्मलिखितं धनम् । मरुस्थले ऊषरदेशेऽपि । वितुलमन्यतोऽपि भावः । नितरामतिशयेन । प्राप्नोति लभते । अन्यूनमिति शेषः । नि—' समानौ मरुधन्वानौ 'वित्यमरः । मेरौ कनकाचलेऽप्यतो ब्रह्मलिखितादधिकम् । न प्राप्नोति । तत्तस्मात्कारणाद्धीरः स्थिरचित्तो । भव । वित्तवत्सु धनाढ्येषु विषये । कृपणां दीनाम् । वृत्तिं व्यापारम् । वृथा व्यर्थम् । माकृथाः माकार्षीस्तेन कार्पण्यजनितनिन्दामात्रा प्रयत्नमेव न त्वधिकधनप्राप्तिरिति भावः । * कृञो लुङिथास् । तनादित्वेऽपि सिचो नित्यलोपविधानान्नसिच् । 'न माङ्योग' इत्यडागमनिषेधः । तत्र दृष्टान्तमाह । कूपेऽल्पजलाधारे गर्तेऽपि । पयोनिधौ समुद्रेऽपि । घटः कलशस्तुल्यमात्मपरिमितम् । जलं गृह्णाति स्वीकुरुते । पश्येति कृपणसम्बोधनं । न तु कूपेऽल्पं पयोनिधावधिकमत एतद्दृष्टान्तेन समाहितचित्तेन भवितव्यम् । न तु कार्पण्यपर्याकुलेनेति तात्पर्यम् ॥

॥ इति नीतिशतके अर्थपद्धतिस्सम्पूर्णा ॥

॥ दुर्जनपद्धतिः ॥

अकरुणत्वमकारणविग्रहः परधने परयोषिति च स्पृहा ।
सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥

व्या—अथ अर्थादिसम्पन्नोऽपि दुर्जनो नोपादेय एवेत्याशयेनार्थपद्धतिनिरूपणानन्तरं दुर्जनपद्धतिं निरूपयति । तत्र तेषामवगुणं गणयति । अकरुणत्वमिति—परदुःखप्रहाणेच्छा करुणा । तद्राहित्यमकरुणत्वं । दयाहीनत्वं च । अकारणविग्रहो निष्कारणकलहश्च । नि—"अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहा" वित्यमरः । परधने परद्रव्ये । परयोषिति परदारेषु । स्पृहा च । एकत्रापहरणेच्छा । अन्यत्र सम्भोगाभिलाषश्च । सुजनेषु बन्धुजनेषु च । असहिष्णुता असहनशीलत्वं चेतीदं सर्वं * 'नपुंसकमनपुंसकेने' त्यादिना नपुंसकैकशेषः । दुरात्मनां दुर्जनानां । प्रकृतिसिद्धं स्वभावसिद्धं हि । अतस्ते नोपादेया इति भावः । नि—' प्रकृतिः प्रपञ्चभूते प्रधाने मूलकारणे स्वभाव' इति विश्वः ॥

द्रुतविलम्बितवृत्तं । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरा' विति लक्षणात् ॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन्।
मणिना भूषितस्सर्पः किमसौ न भयङ्करः ? ॥ ४३

व्या—आस्तां तावत् दुर्जनमात्रस्य परित्याज्यत्वकथनम्। अशेषावगुणावमार्जकसम्पन्नोऽपि दुर्जनः परित्याज्य एवेति सदृष्टान्तमाह। दुर्जनइति—दुर्जनो विद्यया वेदवेदाङ्गाद्यात्मिकयाऽलङ्कृतो भूषितस्सन्नपि। सकलविद्यापारीणस्सन्नपीत्यर्थः। परिहर्तव्यस्त्याज्यः कुतः इत्यतआह। सर्पः आशीविषः। मणिना फलकस्थमाणिक्येन। भूषितोऽलङ्कृतस्सन्नपि। असौ सर्पो। नभयङ्करः किम्? भयङ्कर एवेत्यर्थः। अतो मणिभूषितसर्पप्रायो विद्यावानपि दुर्जन दूरतस्त्याज्य एव। "दुर्जनं दूरतस्त्यजे"दिति न्यायादिति भावः * 'मेघर्तिभयेषु कृञ' इति खश्। खशि 'अरुर्द्विष दि' त्यादिना मुमागमः॥

अत्र बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेन धर्मधर्मिणोर्वाक्यद्वये पृथङ्निर्देशाद्दृष्टान्तालङ्कारः—

"बिम्बानुबिम्बन्यायेन निर्देशो धर्मधर्मिणोः।
दृष्टान्तालङ्कृतिर्ज्ञेया भिन्नवाक्यार्थसंश्रया॥"

इति लक्षणात्। वृत्तमानुष्टुभम्॥

जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं
शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि।
तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तव्यशक्तिस्थिरे
तत्को नाम गुणो भवेत्सगुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः॥ ४४

व्या—अथास्य सर्वदूषकत्वमाह। जाड्यमिति—ह्रीमति लज्जावति पुंसि। जाड्यं मान्द्यं * 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे'ति ष्यञ् प्रत्ययः। गण्यते संख्यायते। दुर्जनैरिति शेषः। न तु जुगुप्सितकर्माचरणपराङ्मुखत्वम्। व्रतैस्तपश्चान्द्रायणादिनियमैः। शुचौ शुद्धे। दम्भो धर्मध्वजत्वम् गण्यते। न त्वनुष्ठातृत्वम्। शुचौ स्वभावादेव बाह्यान्तरशुद्धे। कैतवं कपटं। गण्यते। न तु पारमार्थिकत्वं शूरे। निर्घृणता दयाराहित्यं। गण्यते। न तु विक्रान्तत्वं मुनौ मननशीले विमतिता बुद्धिहैन्यं गण्यते न त्वात्मैक्यानुसन्धान-

तत्परत्वं प्रियालापिनि मधुरवादिनि। दैन्यं गण्यते। न तु श्रवणानन्दकरत्वं। तेजः प्रागल्भ्यं। प्रभाविशेषो वा तद्व्यवलिप्तता गर्वग्रस्तत्वं । गण्यते । न तु स्वभावः। नि—'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि चे'ति विश्वः । वक्तव्य-ष्वर्थेषु । शक्तिः प्रतिभापरपर्यायस्सामर्थ्यविशेषः । तया स्थिरे । मुख-मस्यास्तीति मुखरो दुर्मुखः । नि—'दुर्मुखे मुखराबद्धमुखा वि'त्यमरः * 'खमुख कुञ्जेभ्यश्चे'ति रप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्ता असम्बद्धप्रलापित्व-मित्यर्थः। गण्यते। न तु वाग्मित्वं । तस्मात्कारणात् । गुणिनां गुणसम्पन्नानां-स को नाम गुणो भवेत्। यो गुणः । दुर्जनैर्नाङ्कितः न दूषितः । दुर्जनादूषितो गुणस्सुगुणिनां न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । 'यो दुर्जनानां मत' इति पाठे यो गुणः दुर्जनानां मतः इष्टः स्यात् स को नाम भवेदिति सम्बन्धः। दुर्जनाभिमतो गुणस्तु गुणिनां न कोऽप्यस्तीत्यर्थः॥

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं। लक्षणं तूक्तम्॥

लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः
सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम्?।
सौजन्यं यदि किं बलेन महिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना? ॥ ४५

व्या—अथ गुणावगुणप्रणालिकामाह। लोभ इति—लोभो धनादिवाञ्छा-ऽस्ति चेदगुणेन दुर्गुणेन किं? न किञ्चिदपीत्यर्थः । तस्यैवात्यन्तनिन्दावहत्वादिति भावः। पिशुनता परोक्षे परदोषसूचकता। अस्ति यदि। पातकैर्ब्रह्महत्यादिभिः किं? तस्या एव निरयपातनदक्षत्वादिति भावः। सत्यं यथार्थभाषणं समदर्शित्वं वाऽस्ति चेत्तपसा चान्द्रायणादिना किं? तस्यैव परिशोधकत्वादिति भावः। शुचि द्रोह-चिन्तादिराहित्येन शुद्धम्। मनोऽस्ति यदि । तीर्थेन प्रयागादिना किं तस्यैवा-पवर्गमूलकत्वादिति भावः—

"यस्त्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियस्य
सर्ववित्सर्वगतोऽमृतो भवेत्॥"

इति स्मरणमत्र मूलम्। सौजन्यं सुजनभावोऽस्ति यदि । बलेन परिजनेन किं? तस्यैवाशेषकार्यनिर्वाहकत्वादिति भावः। महिमा माहात्म्यमस्ति यदि । मण्डनैः

कुण्डलहाराद्यलङ्करणैः किं? तस्यैवोपस्कारहेतुभूतत्वादिति भावः। अपयशः अपकीर्तिरस्ति यदि मृत्युना मरणेन किं? तद्वत् मृतप्रायत्वादिति भावः। एवं विचार्य सद्गुणार्जनतत्परेण भवितव्यं निपुणेन। अन्यथा दौर्जन्यमनायाससाध्यमिति वाक्यशेषत्वेनोन्नेयम्॥

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतिस्सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे॥ ३६

व्या—कस्यचिदनुभविनो निजकष्टाभिवेदनमभिनीयाह—शशीति। दिवसेऽह्नि। धूसरो निस्तेजस्कः। शशी चन्द्रश्च। गलितयौवना भ्रष्टनूतनवयस्का। कामिनी कान्ता च। विगतवारिजं पुण्डरीकषण्डहीनम्। सरः कासारश्च। शोभना आकृतिर्यस्य सुन्दरपुरुषस्य। अनक्षरं शास्त्रविभ्रष्टं मुखं च। धनपरायणो। धनलुब्धः। प्रभुः राजा च। सततदुर्गतिः निरन्तरदारिद्र्यवान्। सज्जनश्च नृपाङ्गणगतो राजगृहान्तरवर्ती। खलो दुर्जनश्च। तस्य विघातुकत्वादिति भावः; इत्येवं सप्त शल्यानि शूलानि। तथा दुस्सहदुःखजनकत्वादिति भावः; इदमेवात्यन्तकष्टनिवेदनवचनमिति तात्पर्यम्॥

अत्राप्रकृतानां प्रकृतस्य खलस्य च दुःखहेतुत्वसाम्येनौपम्यस्य गम्यमानत्वाद्दीपकालङ्कारः। लक्षणं तूक्तम्॥

वृत्तमिदं पृथ्वीवृत्तम्॥

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम्।
होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः॥ ३७

व्या—अथ दुष्टराजलक्षणं सदृष्टान्तमाह—चण्डकोपानां उग्रक्रोधानां। भूभुजां राज्ञां। कश्चिदपि पुमान्। आत्मीयो नाम आत्मीयत्वेन प्रसिद्धः। न भवति। किं तु सर्वोऽप्यनात्मीय एवेत्यर्थः; ननु यथा कथंचिद्धितमाचरन्भविष्यत्येव आत्मीय इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमुखेन निराकुर्वन्नाह—जुह्वानमाज्यपुरोडाशादिदानेनोपचरन्तमपि * 'हु दानादनयो'रिति धातोः कर्तरि शानच्।

होतारं यजमानं। पावकोऽग्निः। स्पृष्टस्सन् दहति सन्तापयतीत्यर्थः; अतोऽग्निदृष्टान्तेनेदृशो राजा न समाश्रयणीय इति भावः॥

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वाचको जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे भवति च वसन् दूरतोऽप्यप्रगल्भः।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः॥ ४८

व्या—कथं न समाश्रयणीय इत्याशङ्क्य तत्सेवाया दुष्करत्वादित्याह—मौनादिति॥ मौनात्तूष्णींभावान्मूको निर्वचो भवति सेवक इति शेषः। प्रवचनपटुः प्रगल्भश्चातिवक्ता। वाचको बहुभाषी। जल्पतीति जल्पकोऽसम्बद्धप्रलापी भवति। उभयत्रापि * 'ण्वुल् तृचा'विति कर्तरि ण्वुल्प्रत्ययः। णित्वाद्वृद्धिः। 'जल्पक' इति पाठे जल्पतीति जल्पकः। पचाद्यच् स्वार्थे कप्रत्ययः। अन्यथा * 'जल्पभिक्षे'त्यादिना षाकन्प्रत्यये जल्पाक इति स्यात्। यदाहामरसिंहः। नि। 'स्याज्जल्पाकस्तु वाचाल' इति। पार्श्वे समीपे च। वसन् धृष्टो निर्भीको भवति। दूरतो विप्रकृष्टदेशे। वसन्। अप्रगल्भः अप्रौढो भवति। क्षान्त्या परिभवादिषूत्पद्यमानेषु क्रोधप्रतिबन्धलक्षणयोपलक्षितश्चेद्भीरुर्भयशीलो भवति * 'भियः क्रुक्लुकनावि'ति क्रुप्रत्ययः॥ न सहते परिभवादिकं न क्षमते। यदि तर्हि। प्रायशो बाहुल्येन। अभिजातस्सत्कुलीनो न भवति। अतः परमगहनोऽत्यन्तदुरवगाहः। सेवाधर्मः परिचर्यात्मकं कर्म योगिनामपि कालत्रयज्ञानामप्यतीन्द्रियवस्तुपरिज्ञानवतामित्यर्थः। किमुतान्येषामिति भावः। अगम्यो ज्ञातुमशक्यः। सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः। यतः परब्रह्माऽपि ध्यानादिना साक्षात्क्रियते न त्वयमिति भावः; । मौनादिव्यतिरिक्तधर्मस्य गगनारविन्दप्रायत्वात्तस्य ब्रह्मणोऽपि दुर्विज्ञेयतयाऽत्यन्तदुष्करत्वमिति तात्पर्यम्॥

अत्र सेवाधर्मस्य योगिगम्यत्वेऽप्यगम्यत्वोक्तेस्सम्बन्धे असम्बन्धरूपातिशयोक्तिः। मन्दाक्रान्तावृत्तम्—'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चे'ति लक्षणात्॥

उद्भासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य
प्रोद्गाढविस्मृतनिजाधमकर्मवृत्तेः।

दैवादवाप्तविभवस्य गुणद्विषोऽस्य

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ? ॥ ४९

व्या—किं बहुनाऽस्य पुरस्तान्न केनचित् स्थातुमपि शक्यत इत्याह । उद्भासितेति—उद्भासिताः प्रकाशिताः । अखिलाः खलाः येन तस्य अधिकारप्रदानेन पुरस्कृताशेषदुर्जनस्येत्यर्थः । तस्य सुजनविद्वेषित्वादिति भावः । तथा । विशृङ्खलस्य विधिनिषेधातीततया स्वच्छन्दगतेरित्यर्थः । तथा । प्रोद्गाढमतितरां विस्मृता स्मरणाविषयीकृता । निजा स्वकीया । अधमकर्मवृत्तिः प्राक्तननीचकृत्यव्यापारो । येन तस्य 'प्रागेव विस्मृते'ति पाठे प्राक् प्रथमम् आचरणसमय एवेत्यर्थः ॥ एतेन लज्जाहैन्यमुक्तं । तथा । दैवाददृष्टवशादिदानीमवाप्तः प्राप्तो विभवः ऐश्वर्यं सम्पत्तिर्यस्य गुणद्विषस्सुगुणनिन्दकस्यास्य पूर्वोक्तस्य नीचस्य राज्ञः । गोचरगतैः विषयवासिभिः । कैर्जनैस्सुखमक्लेशेन । आस्यते स्थीयते । न कैरपीत्यर्थः । अतो न नीचाश्रयः कर्तव्य इति भावः * 'आस उपवेशने'। भावे लट् ॥

अत्रोद्भासितेत्यादिपदार्थस्य विशेषणगत्या सुखस्थित्यभावपदार्थहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमुपैति पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥

व्या—अथ दुर्जनसुजनमैत्रीप्रकारमाह—आरम्भेति । पूर्वार्धपरार्धाभ्यां पूर्वाह्णापराह्णभेदेन । भिन्ना पृथग्विधा । छाया अनातप इव । नि—"छाया त्वानातपे कान्तौ प्रतिबिम्बार्कजाययो" रिति वैजयन्ती । आरम्भे प्रारम्भसमये । गुर्वी गुरुः वर्धिष्णुरित्यर्थः * 'वोतो गुणवचना' दिति विकल्पात् ङीष् । क्रमेण कालक्रमेण । क्षयिणी क्षयिष्णुश्च । 'जिदृक्षी' त्यादिना इनिः । तथा । पुरा प्रारम्भे । लघ्वी लघुः ह्रस्वेत्यर्थः । पूर्ववत् ङीष् । पश्चादनन्तरम् । वृद्धिमुपैति प्राप्नोतीति भावः—अयमर्थः—दुर्जनमैत्री पूर्वाह्णच्छायेव प्रारम्भगुर्वी क्रमेण क्षयिणी च भवति । सुजनमैत्री तावदपराह्णच्छायेवादौ लघ्वी ततो वर्धिष्णुश्च भवतीति । अतोऽत्र यद्युक्तं तत्कर्तव्यं कुशलेनेति भावः ॥

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनाम् ।
लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणमेव वैरिणो जगति ॥ ५१

व्या—यदुक्तमकरुणत्वमकारणविग्रह इति तदेव प्रकटयन्नुपसंहरति—मृगेति । सन्तोषो दैववशाल्लब्धेन मनसस्सन्तुष्टिः । तृणजलसन्तोषैर्विहिता कल्पिता । वृत्तिर्जीवनं । येषां तेषां । न तु परोपतापोपजीविनामित्यर्थः । नि—'वृत्तिर्वर्तनजीवन' इत्यमरः । मृगाणां हरिणादीनां । मीनानां मत्स्यानां । सज्जनानां साधूनां च । लुब्धको व्याधः । धीवरो दाशः । जालिक इत्यर्थः । पिशुनस्सूचकश्च । नि—'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च सः ।' 'कैवर्ते दाशधीवरावि' ति चामरः । एते । जगति भुवि । निष्कारणं निर्हेतुकमेव । वैरिणो विद्वेषिणः बाधुका इत्यर्थः ॥

तृणेन विहितवृत्तीनां मृगाणां लुब्धका निष्कारणवैरिण इत्यादि यथाक्रममन्वयात्क्रमापरनामा यथासङ्ख्यालङ्कारः । तदुक्तं विद्यानाथेन ॥

"उद्दिष्टानां पदार्थानां पूर्वं पश्चाद्यथाक्रमम् ।
अनूद्देशो भवेद्यत्र तद्यथासङ्ख्यमुच्यते ॥" इति

आर्यावृत्तम् ॥

॥ इति नीतिशतके दुर्जनपद्धतिः सम्पूर्णा ॥

॥ सुजनपद्धतिः ॥

वाञ्छा सज्जनसङ्गतौ परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिश्शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खलै-
रेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नमः कुर्महे ॥ ५२

व्या—अथैतद्वैलक्षण्येन सुजनपद्धतिं निरूपयति । तत्रादावादरातिशयात्तान्नमस्करोति । वाञ्छेति—सज्जनसङ्गतौ साधुसमागमे । वाञ्छा अभिलाषः । न तु जिहासा । तस्य मोक्षसाधकत्वादिति भावः । तदुक्तं ज्ञानवासिष्ठे—

"मोक्षद्वारे द्वारपालाश्चत्वारः परिकीर्तिताः।
शमो विचारस्सन्तोषश्चतुर्थस्साधुसङ्गमः॥"

इति। तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते। 'महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्ते' रिति स्वेनाप्युक्तम्—

"चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम्॥"

इति। परेषां गुणे। प्रीतिस्सन्तोषः। न तु दोषापादनम्—

"परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तस्सन्ति सन्तः कियन्तः॥"

इति वक्ष्यमाणत्वादपीति भावः। गुरौ विद्योपदेष्टरि। नम्रता भक्तिश्रद्धाभरेण प्रह्वीभावः। न तु गर्वोद्रिक्तता—

"यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते निखिला ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥"

"गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो जनार्दनः।
गुरुस्साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः॥"

इति श्रुतिस्मृती। विद्यायां वेदान्तादिविद्याभ्यासे। व्यसनमासक्तिः—न तु द्यूतकेल्यादौ। तस्य मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानजनकत्वादिति भावः। स्वयोषिति निजदारेषु। रतिस्सम्भोगः। न तु परदारेषु। "रम्यं कुलस्त्रीरत" मिति भावः। लोकापवादात् लोकनिन्दायाः – 'भीत्रार्थानां भयहेतु' रित्यपादानत्वात्पञ्चमी। भयं न तु निर्लज्जत्वम् * 'लोकापवादो बलवानिति सत्यवती श्रुति' रित्यादिवचनात्तस्य बलिष्ठत्वादिति भावः। शूलिनि परदेवतायां भगवति भक्तिरनुरागः न तु क्षुद्रदेवतायां 'शिवे भक्तिश्शिवे भक्ति' रित्यादि वचनेष्वावृत्त्या तस्याः प्राशस्त्यश्रवणादिति भावः। आत्मदमने स्वपरिभवे सति। शक्तिस्सामर्थ्यं पराक्रम इति यावत्। न तूपशमेनौदासीन्यम्—

"अन्यदा भूषणं पुंसां शमो लज्जेव योषिताम्।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव॥"

इति वचनादिति भावः। खलैर्दुर्जनैस्सह संसर्गमुक्तिस्सङ्गत्यागः। न तु सत्सहवासाभिलाषः * 'दुर्जनं दूरतस्त्यजे' दिति। 'दुर्जनः परिहर्तव्य' इत्यादि-

वचनादिति भावः । इत्येते । निर्मलाः निष्कलङ्काः । गुणस्सज्जनसङ्गतिवाञ्छा-द्यो । येषु पुरुषेषु वसन्ति । तेभ्यो महद्भ्यो नमः । इत्थं भूतगुणविशिष्टानामेव नमस्कारार्हत्वादिति भावः * 'नमस्स्वस्ती' त्यादिना चतुर्थी ; 'तैरेव भूर्भूषिते' ति पाठे तैर्निर्मलगुणसम्पन्नैरेव भूरलंकृता न त्वन्यैस्तेषामेव चारुत्वाद्यतिशय-हेतुत्वादिति भावः ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

व्या—अथैषां निसर्गसिद्धगुणं गणयति । विपदीति—विपद्यापत्काले । धैर्यं निर्विकारचित्तत्वं । न तु दैन्यं । 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुष्वि' ति । अथानन्तरं वाक्यारम्भे वा । अभ्युदये सम्पदि । क्षमा सहिष्णुत्वं । न तूचण्डता । सदसि राजविद्वत्सभायां वाक्पटुता वाग्मित्वं । सरसवचन-रचनाचातुर्यमिति यावत् । न तु मूकभावः । युधि रणरङ्गे । विक्रमः पराक्रमो । न तु पलायनम् । यशस्यभिरतिः सङ्ग्रहेच्छा । न त्वनादरः । श्रुतौ वेदशास्त्रा-भ्यसने । व्यसनमासक्तिर्न तु निर्वेदः इतीदं सर्वं * 'नपुंसकमनपुंसकेने' त्यादिना नपुंसकैकशेषः । महात्मनां महानुभावानां । प्रकृतिसिद्धं स्वभावसिद्धं हि । नि—'संसिद्धिप्रकृती समे' 'स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चे'त्यमरः । द्रुत-विलम्बितवृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता
मुखे सत्या वाणी विजयि भुजयोर्वीर्यमतुलम् ।
हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रुतमधिगतं च श्रवणयो-
र्विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ५४

व्या—अथैषां प्रसिद्धविलक्षणमण्डनसम्पत्तिमाह । कर इति—करे हस्ते । श्लाघ्यस्सकललोकप्रशस्तस्त्यागो दानम् । मण्डनं । न तु कङ्कणं । 'दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेने'ति स्वेनैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । शिरसि गुरुपादयोः । प्रणयिता अभिवादनतात्पर्यम् । मण्डनं । न तु मणिहिरण्मयकोटीरादिः । मुखे वक्त्रे । सत्या वाणी सूनृतभाषणम् । मण्डनं । न तु ताम्बूलचर्वणादि । भुजयोरतुलं

निरुपमानम् । विजयि जयशीलं च * 'जिदृक्षी' त्यादिना इनिः । वीर्यं बलम् । मण्डनं । न तु केयूरादि । हृद्यन्तरङ्गे । स्वच्छा वृत्तिः निष्कळङ्कव्यापारो मण्डनं । न तु हाररुचकादि । हृच्छब्दस्य वक्षस्स्थलवाचकत्वमपि सम्भवतीति कृत्वा अभेदेन निर्देशः । श्रवणयोः । कर्णयोरधिगतं श्रुतं शास्त्रमेव । नि—'श्रुतं शास्त्रावधृतयो' रिति विश्वः । मण्डनं । न तु कुण्डले । 'श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेने'ति वक्ष्यति । इदं पूर्वोक्तदानादिकं सर्वमैश्वर्येण धनरत्नसम्पत्त्या । विनापि * 'पृथग्विने' त्यादिना विकल्पात्तृतीया । प्रकृत्या स्वभावेन । महतां महात्मनां । सौजन्यसम्पन्नानामित्यर्थः * 'प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीये' ति तृतीयासमासः । मण्डनं भूषणं तस्यैव लोकोत्तररामणीयकादिहेतुत्वादिति भावः ॥

शिखरिणीवृत्तम् ॥

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम् ।
तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा
सामान्यं सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः ॥५५

व्या—गुणाढ्यत्वे को लाभ इत्याशङ्क्य तेषां श्रेयोहेतुत्वमाह । प्राणेति—प्राणाघातात्प्राणहिंसायाः । निवृत्तिर्निवर्तनं च । 'माहिंस्यात्सर्वाभूतानि'। 'अहिंसा परमो धर्मस्त्वधर्मः प्राणिनां वध' इत्यादिनाऽग्नीषोमीयपश्वालम्भनवृत्त्यतिरिक्तहिंसाया निषेधश्रवणात् । परधनहरणे संयमो मनोरोधश्च "परद्रव्याणि लोष्टव'दिति न्यायादिति भावः । काले समये सत्यवाक्यं यथार्थभाषणं च । तथा धर्मोपदेशश्रवणादिति भावः । अत्र 'ब्राह्मणार्थे गवामर्थे' इत्यादिष्वसत्यवचनस्यापि निषेधाभावश्रवणात्काल इत्युक्तम् । शक्त्या प्रदानं वित्तानुसारेण त्यागश्च । ''वित्तशाठ्यं न कारये'दिति वचनादिति भावः । युवतिजनकथायां 'परस्त्रीवृत्तान्तकथने । मूकभावस्तूष्णींभावशीलत्वं च । 'स्वप्नेऽप्यन्यवधूकथा'मिति वचनात् । परेषामन्येषां । याचकानामित्यर्थः तृष्णा धनलिप्सा । तस्या एव । स्रोतसः प्रवाहस्य । विभङ्गो निरोधः । अभीप्सितदानेन मनोरथपरिपूरणं चेत्यर्थः—

"याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय बत जन्म न यस्य ।
तेन भूमिरतिभारवतीयं न द्रुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ॥"

इति श्रवणादिति भावः। गुरुषु विषये। नम्रत्वं च। 'गुरौ नम्रते' त्युक्तत्वादिति भावः। सर्वभूतेष्वशेषप्राणिष्वनुकम्पया दयया सामान्यं समदर्शित्वं च। सर्वशास्त्रेषु वेदवेदान्तादिसकलागमेष्वनुपहतः अविच्छिन्नः। विधिरध्ययनविधानं च। यद्वा 'सर्वभूतानुकम्पे'ति पृथक्पदम्। तथा सर्वशास्त्रेषु सामान्यमवैषम्येण तत्तत्सिद्धान्तानुवर्तित्वम्। अनुपहतविधिरलुप्तकर्मानुष्ठानं चेत्येष गुणसमुदायः। श्रेयसां पन्था अखण्डितैश्वर्यादिश्रेयः प्राप्तिमार्गः। न त्वेतद्व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्तीत्यर्थः; एतादृशगुणसम्पत्तिस्सुजनानामेवेति कृत्वा त एव श्लाघ्या इति भावः; अथवा श्रेयसां प्रशस्यानां सुजनानां सम्बन्धी। पन्था तत्प्रवृत्तिमार्ग इत्यर्थः। प्रशस्यशब्दादीयसुनि * 'प्रशस्यस्य श्र इति आदेशः। अत्र 'वाञ्छासज्जनसङ्गता' वित्यादिश्लोकेषूक्तगुणाः। प्रायेण॥ दैवसम्पत्। अभिजातानामेव सम्भवति न त्वन्येषां। तदुक्तं भगवद्गीतासु—

"अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागश्शान्तिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥
तेजः क्षमा धृतिश्शौचमद्रोहो नातिमानिता।
वदन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत॥" इति॥

इति लक्षणात्॥

सम्पत्सु महतां चित्तं भवेदुत्पलकोमलम्।
आपत्सु च महाशैलं शिलासङ्घातकर्कशम्॥ ५६

व्या—अथापत्सम्पदोस्सुजनमनोवृत्तिमाह। सम्पत्स्विति—सम्पत्सु धनधान्यवस्तुवाहनादिसमृद्धिषु। महतां महात्मनां सज्जनानां चित्तमुत्पलवत्कोमलं मृदुलं भवेत्। न तु कठिनमित्यर्थः। आपत्सु दारिद्र्याद्यनर्थसङ्कटेषु। महाशैलशिलासङ्घातः पाषाणकूटः। तद्वत्कर्कशं कठोरं च भवेत्। न त्वधैर्यविश्लथमित्यर्थः। न कदाऽप्युक्तवैपरीत्यमन्यथा माहात्म्यभङ्गप्रसङ्गादिति भावः। विवेकिनामविवेकिनां चायमेव पन्थाः आदरणीय इति तात्पर्यम्; अत्र शैलस्य महत्त्वविशेषणं तच्छिलासङ्घातस्यात्यन्तदुर्भेद्यत्वद्योतनार्थम्। उक्तं चैतदन्यत्रापि।

"सौजन्यामृतसिन्धवः परहितप्रारब्धवीरव्रता
वाचालाः परवर्णने निजगुणालापे तु मौनव्रताः।
आपत्स्वप्यविलुप्तधैर्यनिलयास्सम्पत्स्वनुत्सेकिनो
माभूवन् खलवक्त्रनिर्गतविषम्लानाननास्सज्जनाः॥"

इति उपमालङ्कारः॥

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरं
त्वसन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः।
विपद्युच्चैर्धैर्यं पदमनुविधेयं च महतां
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम्॥ २७

व्या—अथ द्वाभ्यामेव सद्वृत्तस्यासाधारण्यमाह। प्रियेति। न्यायदनपेता न्याय्या नीतिप्रवणा वृत्तिर्जीवनं—नि—'वृत्तिर्वर्तनजीवन' इत्यमरः। प्रीणातीति प्रिया इष्टा न त्वन्या। तस्या एव श्रेयस्करत्वादिति भावः * 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः। असुभङ्गेऽपि प्राणप्रयासेऽपि किमुतान्यदेति भावः। मलिनं दुष्कर्म असुकरमकर्तव्यं। न 'त्वापत्काले नास्ति मर्यादे'ति न्यायात्सुकरं। तस्यैवैहिकामुष्मिकफलदत्वादिति भावः * 'ईषद्दुरि'त्यादिना खल् प्रत्ययः। ततो नञ् समासः। असन्तः कुहकास्तु। नाभ्यर्थ्याः कस्मिंश्चिद्विषयेऽपि न प्रार्थनीयाः। किन्तु सन्त एव। तेषामुपेक्ष्यत्वादिति भावः। यद्यपि * 'न पादादौ खल्वादय' इत्याह वामनः। तथाऽपि कविप्रौढ्या तु शब्दस्य पादादौ प्रयोगः। सुहृदपि प्राणप्रियबन्धुरपि किमुतान्य इति भावः * 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो' रिति निपातनात्साधुः। कृशधनः धनहीनश्चेत्। न याच्यः याचितुं न योग्यः। धनादिकमिति शेषः। किन्तु धनपरिपूर्ण एव। तथाविधयाच्ञाया अनुचितत्वादिति भावः। विपद्यनर्थसङ्कटेऽप्युच्चैः धैर्यं महाधैर्यं न तु भयविह्वलत्वं 'आपत्स्वप्यविलुप्तधैर्यनिलयाः' 'विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमे'ति चोक्तत्वादिति भावः। महतां पूज्यानामनुविधेयमनुकूलं। पदं व्यवसितं च। न त्वननुकूलं पदम्। तथाभूतस्यैव श्लाघ्यत्वादिति भावः। नि—'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वि'त्यभिधानात्। इतीदमेतत्। विषममसाधारणतया दुष्करमसिधाराव्रतमस्यभिचरितव्रतं। सतां सत्पुरुषाणां। केनोद्दिष्टमुपदिष्टं। न केनापीत्यर्थः। स्वतस्सिद्धत्वादिति भावः। अत्रासिधारावन्निशितत्वादसिधारासञ्चारवत्सावधानेनैकाग्रतया

विधेयत्वाद्वा असिधाराव्रतं । यद्वा असिधारया व्यवहरतां व्रतं वीरव्रतमित्यर्थः ।
अथवा ।

"युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवदाचरेत् ।
अन्तर्निवृत्तसङ्गस्स्यादसिधाराव्रतं स्मृतम् ॥"

इत्युक्तमित्यवधेयम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ५८

व्या—प्रदानमिति—प्रच्छन्नं प्रदानं गुप्तदानं । न तु प्रकाशं । तथाभूतस्य दानस्य महाफलश्रवणादिति भावः । गृहं निजमन्दिरं प्रत्युपगते सति अर्थिनीति शेषः । सम्भ्रमविधिः प्रत्युत्थानाभिवादनादिसत्वरव्यापारविधानं च न तु वैमुख्यं । तस्यैव शास्त्रोदिताचारत्वादिति भावः । प्रियं तदभीष्टं कृत्वा । मौनं तूष्णींभावश्चापरिकीर्तनमिति यावत् । न तु प्रकटनं । कृतस्य परिकीर्तनं । 'नदत्त्वा परिकीर्तये' दिति मनुस्मरणादिति भावः । सदसि राजविद्वत्सभायामुपकृतेः । कथनं परोपकारप्रख्यापनं च । न तु तत्र तूष्णींशीलत्वम् । अन्यथा कृतघ्नत्वप्रसङ्गादिति भावः । लक्ष्म्यां सम्पत्त्यामनुत्सेको गर्वराहित्यं । न तु मदान्धत्वं । 'सम्पत्स्वनुत्सेकिन' इत्युक्तत्वादिति भावः । निरभिभवसाराः । अनिन्दापराः परकथाः पुरुषान्तरप्रसङ्गाश्च । न तु गर्हणपराः । 'आत्मप्रशंसां परगर्हामपि च वर्जये दि'त्यादिस्मरणात् । सतामित्यादि । वृत्तं च पूर्ववत् ॥

सन्तप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्त्रस्थितं दृश्यते ।
अन्तस्सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमजुषामेवंविधा वृत्तयः ॥ ५९

व्या—अथाधममध्यमोत्तमवृत्तिमाह । सन्तप्तायसीति—सन्तप्तायसि सम्यगग्नितप्तायःपिण्डे संस्थितस्य । निक्षिप्तस्येत्यर्थः । पयसो जलस्य नामाऽपि नाम,

धेयमात्रमपि । न श्रूयते मूलतो ऽनस्तमेव भवतीत्यर्थः । स्वरूपदर्शनं तु किमुवक्तव्यमिति भावः । तदेव पयः । नळिनीपत्त्रस्थितं पद्मिनीपत्त्रगतं सत् । मुक्ताकारतया मौक्तिकरूपेण । दृश्यते न तु मौक्तिकत्वेनेत्यर्थः । तदेव पयः । अन्तस्सागरे सागरान्तराळे । अन्तरित्यव्ययं । या शुक्तिः मुक्तास्फोटः - तस्याः । मध्ये उदरे । पतितं सत् । मौक्तिकं जायते मौक्तिकत्वेन परिणमतीत्यर्थः 'ज्ञाजनोर्जे'ति जादेशः मुक्तेव मौक्तिकमिति विग्रहः * विनयादित्वात्स्वार्थे ठक्; अतः प्रायेण भूम्ना अधममध्यमोत्तमजुषां निकृष्टसाधारणोत्कृष्टाश्रयाणां श्रितवतामेवंविधाः नाशाश्रवणादिरूपा वृत्तयो व्यापारा भवन्तीति यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालङ्कारः । अतः महदाश्रय एव कर्तव्यः । 'नीचाश्रयो न कर्तव्यः कर्तव्यो महदाश्रय' इति वचनात् । अत्रोत्तममध्यमाधमा इति लोकप्रसिद्धोद्देशक्रमः कविना न विवक्षित इति ज्ञेयम् ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कळत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य-
देतत् त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ ६०

व्या—अथ सत्पुत्रकळत्रमित्रसम्पत्तिः पुण्यकृदधीनेत्याह । य इति—यः पुत्रस्सुचरितैः वाक्यकरणादिसदाचारैः । पितरं । प्रीणयेत् सन्तोषयेत् * प्रीञ् तर्पण' इत्यस्माद्धातोश्चौरादिकाण्णिचि लिङ् * 'धूञ् प्रीञोर्नुग्वक्तव्य' इति नुगागमः । स पुत्रः 'पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत' इति व्युत्पन्न इति पुत्रशब्दवाच्यः न तूत्पन्नमात्रः ॥

"जीवतोर्वाक्यकरणात् प्रत्यब्दं भूरिभोजनात् ।
गयायां पिण्डदानेन त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥"

इति स्मरणात् ॥

यद्भर्तुः पत्युः । हितमिच्छति भयभक्तिभ्यां हिताचरणतत्परं भवति । तदेव । कळत्रं भार्या । न तु यादृच्छिकं । 'पतिभक्तिरता साध्वी शान्ता सा सत्यभाषिणी' ति पतिव्रताधर्मत्वात् । नि—'कळत्रं श्रोणिभार्ययोरि 'त्यमरः ॥

यदापदि अनर्थसङ्कटे । सुखे सम्पदि च । समक्रियमविषमाचारमित्यर्थः । तुल्यवृत्ति । तदेव मित्रं सुहृत् । नत्वापत्सम्पदोः त्यागानुवर्तनतत्परम्—

'आपद्गतं च न जहाति ददाति काले सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः'। इति वक्ष्यमाणत्वादेतत्त्रयमुक्तसत्पुत्रादित्रितयं । जगति भुवि । पुण्यकृतो धन्याः लभन्ते प्राप्नुवन्ति । न त्वकृतसुकृता इत्यर्थः । एवंविधत्रितयलाभस्य महापुण्यफलत्वादिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान्गुणान्ख्यापयन्तः
स्वार्थान्संपादयन्तो विततपृथुतरारम्भयत्नाः परार्थे ।
क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्जनान्दुःखयन्तः
सन्तस्साश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीयाः ॥

व्या—अथ सतां तावदसाधारणगरिमास्पदत्वेनाशेषोपादेयत्वमाह । नम्रत्वेनेति—नम्रत्वेन प्रह्वत्वेनैवोन्नमन्त औन्नत्यं प्राप्नुवन्तस्तथा भावस्यैवौन्नत्यहेतुत्वादिति भावः। परेषां। गुणकथनैस्सद्गुणवर्णनैः । स्वान् स्वकीयान् । गुणान् सौजन्यादीन् । ख्यापयन्तः प्रकटयन्तः । नत्वात्मप्रशंसया । तादृग्भावस्यैव निजगुणप्रकटनहेतुत्वादिति भावः । परार्थे परप्रयोजननिर्वहणे । विततौ विस्तृतौ पृथुतरौ । महत्तरौ चारम्भयत्नौ प्रारम्भोत्साहौ च येषां ते तथोक्तास्सन्त एव । स्वार्थान् स्वप्रयोजनानि । सम्पादयन्तो निष्पादयन्तः । परकार्यसाधनपुरस्कारेणैवात्मीयकार्यसाधनतत्पराः न त्वेकान्तत इत्यर्थः । 'तथाभूतत्वस्यैवात्मार्थकत्वादिति भावः । क्षान्त्या सहनशीलत्वेनैवाक्षेपेण निन्दया । रूक्षाक्षराणि परुषवाक्यानि तैः मुखराणि वाचालानि । मुखानि एषां तान् परुषभाषिण इत्यर्थः । दुर्जनान् खलान् । दुःखयन्तः सन्तापयन्तः । नतूच्चण्डतया । तथाविधत्वस्यैव तेषां हृच्छल्यप्रायत्वादिति भावः । अत एव साश्चर्यचर्या अत्यन्ताश्चर्यकरचरित्रास्सन्तस्सत्पुरुषाः ; जगति लोके । बहुमताः बहुमानितास्सन्तः । कस्यवा पुंसो नाभ्यर्चनीयाः न पूजनीया इति काकुः; सर्वेषामप्यभ्यर्चनीया एवेत्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम् । 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेय'मिति लक्षणात् ॥

इति नीतिशतके सुजनपद्धतिस्सम्पूर्णा ॥

॥ परोपकारपद्धतिः ॥

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-
र्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धतास्सत्पुरुषास्समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ६२

व्या—अथ सौजन्यस्य परोपकारफलकत्वात्तन्निरूपणानन्तरं परोपकारपद्धतिं वर्णयति—भवन्तीति । तरवः पनसरसालादिवृक्षाः । फलोद्गमैः फलभारैः । नम्राः अवनता भवन्ति घना मेघाः । नवाम्बुभिर्नूतनोदकैरुपलक्षितास्सन्तः । दूरविलम्बिनस्सर्वत्र । प्रवर्षणार्थमन्तरिक्षसञ्चारिणो भवन्ति । सत्पुरुषास्समृद्धिभिरुपलक्षिता अपि अनुद्धता अनुचण्डा भवन्ति । तीक्ष्णस्वभावा न भवन्तीत्यर्थः । 'अनर्थिता' इति पाठे । अयाचिता भवन्ति । याच्ञां विनैव परहितमाचरन्तीत्यर्थः तथा एष उक्तनिजनम्रत्वादिव्यवहारः । परोपकारिणां परहिताचरणतत्पराणां । स्वभावो निसर्गसिद्ध एव न त्वाहार्यक इत्यर्थः; महान्तो हि परोपकारार्थक्लेशं क्लेशत्वेन न गणयन्ति । तेषां तस्य स्वाभाव्यादिति भावः; तदुक्तं—

"परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः ।
परोपकाराय चरन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम्" ॥

इति । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । वंशस्थवृत्तम् । 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' ॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।
विभाति कायः करुणापराणां परोपकारेण न चन्दनेन ॥ ६३

व्या—अथैषां मुख्यमण्डनसम्पत्तिमाह । श्रोत्रमिति—करुणापराणां दयालूनां । परोपकारिणामित्यर्थः । श्रोत्रं कर्णः । नि । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्र'मित्यमरः श्रुतेन धर्मशास्त्रश्रवणेनैव । विभाति प्रकाशते । कुण्डलेन सुवर्णमणिमयकर्णभूषणेन न तु विभाति; पाणिर्हस्तः । दानेन सत्पात्रत्यागेन । विभाति । कङ्कणेन कनकवलयेन न तु विभाति; कायो देहः । परोपकारेण परेषां हिताचरणेन विभाति; चन्दनेन कस्तूरीघनसारविमिश्रितपटीरपङ्कलेपेन तु न विभाति;

महात्मनां श्रवणादिकमेव स्वाभाविकं मण्डनं न त्वन्यत् । तस्य नश्वरत्वादिति भावः ॥

वृत्तमुपजातिः ॥

पद्माकरं दिनकरो विकचं करोति
चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् ।
नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति
सन्तः स्वयं परहिते विहिताभियोगाः ॥ ६४

व्या—यदुक्त 'मनर्थितास्सत्पुरुषा' इत्यादि तदेव प्रपञ्चयति—पद्माकरमिति। दिनं दिवसं करोतीति दिनकरस्सूर्यः * 'कृञोहेत्वि'त्यादिना टप्रत्ययः। अभ्यर्थितो न भवतीति नाभ्यर्थितः । अयाचितस्सन्नित्यर्थः * नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः। पद्माकरं पद्मवनं । विकचं विकसितं । करोति । नि । 'प्रफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लव्याकोचविकचस्फुटाः। फुल्लश्चैते विकसिते' इत्यमरः। तथा चन्द्रोऽपि कैरवचक्रवाळं कुमुदषण्डं । नि । 'सिते कुमुदकैरव' इत्यमरः । विकासयति व्याकोचयति। तथा जलधरो वारिवाहोऽपि * पचाद्यच् । नाभ्यर्थितस्सन्नेव । जलं ददाति प्रवर्षति । तथाहि सन्तस्सत्पुरुषाः स्वयमयाचिता एवेत्यर्थः । परेषां हिते हिताचरणे विहिताभियोगाः कृताभिनिवेशाः । न त्ववबोधिता इत्यर्थः; अतो युक्तमेवं हिताचरणमेतेषामिति भवः ॥

सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। 'सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां सदृष्टप्रकृतकार्यसमर्थनमर्थान्तरन्यास' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकास्स्वार्थान् परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ ६५

व्या—अथ व्यापारतारतम्येन पुरुषाणामुत्तमादिभेदमाह—एते इति । ये पुमांसः । स्वार्थान् स्वप्रयोजनानि । नि 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वि'

त्यभिधानात् । परित्यज्य त्यक्त्वा । परार्थघटकाः परप्रयोजनसङ्घटनशीलाः । एते । सत्पुरुषाः पुरुषोत्तमाः । सत्त्वस्य तेनैवाभिव्यक्तत्वादिति भावः । ये तु स्वार्थस्याविरोधेनावैषम्येण ; स्वार्थनिर्वाहतत्परत्वेनैवेत्यर्थः । परार्थं परप्रयोजननिर्वाहार्थम् । उद्यमभृत उद्योगभाजः । ते सामान्यास्साधारणाः मध्यमपुरुषा इत्यर्थः । ये तु । स्वार्थाय स्वार्थनिष्पत्त्यर्थं । परहितं । निघ्नन्ति नाशयन्ति । तेऽमी । मानुषराक्षसाः मानुषशब्दवाच्याः राक्षसाः । तथा क्रूराचारतत्परत्वात्पुरुषाधमा इत्यर्थः । ये तु निरर्थकं निष्फलं प्रयोजननिष्पत्तिराहित्येनापीति यावत् । परहितं घ्नन्ति । ते पुमांसः । के वा कथं भूता वा । न जानीमहे । उक्तत्रिविधपुरुषविलक्षणत्वात्तान् ज्ञातुं न शक्नुम इत्यर्थः । अत एव परमनीचा इत्यर्थः । उक्तपक्षेषु यः श्रेयान् तत्पक्षाश्रयणं कर्तव्यमायुष्मतेति भावः ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ६६

व्या—अथ सन्मित्रलक्षणमाह । पापात्पापाचरणान्निवारयति निवर्तयति । धर्मोपदेशेन दुष्कर्मप्रवृत्तेः विरमयतीत्यर्थः ॥ * 'जुगुप्साविरामे' त्यादिना पञ्चमी । हिताय योजयते सत्कर्माचरणाय प्रवर्तयतीत्यर्थः । यद्वा श्रेयस्सङ्ग्रहार्थं प्रोत्साहयतीत्यर्थः । गुह्यं गोप्यं । निगूहत्याच्छादयति । न कुत्रापि प्रकटयतीत्यर्थः । गुणान् सौशील्यादिसद्गुणान् । प्रकटीकरोति प्रख्यापयति । न तु निगूहतीत्यर्थः । आपद्गतमतिसङ्कटस्थमपि । न जहाति न त्यजति । 'तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य'दित्युक्तत्वादिति भावः । काले व्यसनादिसमये । ददाति वाञ्छितं दिशति । तदिदं पापनिवारणादिकं सर्वं । सन्तस्सत्पुरुषास्सन्मित्रस्याकैतवसुहृदः । लक्षणं स्वरूपं प्रवदन्ति ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरोत्तापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानौ हुतः ।

गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद्दृष्ट्वा तु मित्रापदं

युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥ ६७

व्या—पुनस्तदेव क्षीरनीरदृष्टान्तेन वर्णयति—क्षीरेणेति । क्षीरेण कर्त्रा आत्मानमुपगतं प्राप्तं । यदुदकं जलं तस्मै स्वात्ममिश्रितजलायेत्यर्थः । पुरा पूर्वं । ते प्रसिद्धाः । अखिलास्समस्ताश्च । गुणा निजमाधुर्यधावल्यादिगुणाः दत्ताः हि वितीर्णाः खलु । स्वगुणप्रदानद्वारा मैत्री सम्पादितेत्यर्थः । अतः क्षीरोत्तापं । क्षीरस्य श्रपणार्थमग्नौ निक्षिप्तस्य दुग्धस्य । उत्तापं सन्तापमवेक्ष्य । तेन क्षीरमिश्रितेन । पयसा उदकेन । नि 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' त्यमरः । स्वात्मा स्वशरीरं । कृशानौ वह्नौ हुतः मित्रसन्तापासहनात्संशोषित इत्यर्थः । ततस्तत् क्षीरं कर्तृ मित्रस्य जलस्यापदं संशोषरूपां विपत्तिं । दृष्ट्वा । पावकं वह्निं । गन्तुमुन्मनः उद्युक्तमभवत् * 'उत्क उन्मना' इति निपातनात्साधुः । जलसंशोषणे क्षीराणां बहिर्निर्गमनसम्भवादिति भावः । तदनन्तरं तेन जलेन । युक्तं मिश्रितं सत् । शाम्यति प्रशान्तं भवति * 'शमामष्टाना' मिति दीर्घः । तथाहि । सतां मैत्री सौहार्दम् । व्याख्याता मैत्री । ईदृशी पुनः परस्परव्यसनासहनशीला खलु । अत एतद्युक्तमिति भावः ॥

अत्र स्वभावसिद्धस्य क्षीरनीरव्यवहारस्य परस्परसन्तापदर्शनहेतुकत्वेनोत्प्रेक्षणात्क्रियानिमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा । सा चोक्तार्थान्तरन्यासनिर्व्यूढेत्यनयोः विजातीयसङ्करः । वृत्तमुक्तम् ॥

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-

मितश्च शरणार्थिनां शिखरिणां गणाः शेरते ।

इतोऽपि बडबानलः सह समस्तसंवर्तकै-

रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥ ६८

व्या—अथैतन्माहात्म्यमाह । इत इति । इतोऽस्मिन्प्रदेशे । केशवो विष्णुः कुक्षिस्थाखिलभुवन इति भावः । स्वपिति योगानुसन्धानेन निद्राति * 'रुदादिभ्यस्सार्वधातुके' इतीडागमः । इतोऽस्मिन्प्रदेशे । तस्य केशवस्य इमे तदीयाः * त्यदादित्वात् वृद्धाच्छः । ये द्विषो हिरण्याक्षरावणादयस्तेषां । कुलं समूहस्तिष्ठतीति शेषः । इतस्ततोऽन्यस्मिन् प्रदेशेऽपि । शरणार्थिनो रक्षणाभिलाषिणः ।

नि। 'शरणं गृहरक्षित्रो' रित्यभिधानात् । तेषां शिखरिणां मैनाकादिपर्वतानां गणाश्च। शेरते स्वपन्ति * 'शीङो रुडि'ति रुडागमः । इतस्ततस्मादप्यन्यस्मिन् प्रदेशे । समस्ता ये संवर्तकाः प्रळयकालप्रवर्षिमेघविशेषाः । अत एव पुष्कलावर्तकसंज्ञया च व्यवह्रियन्ते । तैस्सह । बडबानलोऽपि वसति । तस्मात् । सिन्धोस्समुद्रस्य । वपुश्शरीरं । विततं केशवाधारत्वेन विस्तृतं । ऊर्जितं बडबानलाश्रयत्वेऽप्यतिवर्धिष्णु । भरसहं पर्वतभरणेन भारोद्वहनक्षमं च । अहो अप्रमेयानुभावत्वेनात्यन्ताश्चर्यमित्यर्थः ॥

अत्र लक्षयोजनपरिच्छिन्नस्य समुद्रस्यापरिच्छिन्नकेशवाद्यत्रलारत्वकथनादधिकप्रभेदोऽलङ्कारः । "आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मत" इति लक्षणात् ॥

पृथ्वीवृत्तम् ॥

जातः कूर्मः स एकः पृथुभुवनभरायार्पितं येन पृष्ठं
श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं यत्र तेजस्विचक्रम् ।
सञ्जातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्टान्न चाधो
ब्रह्माण्डोदुम्बरान्तर्मशकवदपरे जन्तवो जातनष्टाः ॥ ६९

व्या—अथ परहिताचरणपराकाष्ठया द्वयोरेव जन्म सफलं न त्वन्येषामित्याह—जात इति । किंबहुना । अवतारेष्वपीत्यध्याहार्यम्—एकः केवलस्स कूर्मः आदिकूर्मावतार एव जातः जन्मलाभवानित्यर्थः । कुतः ? येन कूर्मेण । पृथुर्महान् । यो भुवनभरश्चतुर्दश विष्टपभारस्तस्मै तद्वहनार्थमित्यर्थः । पृथु विपुलमिति पृथक्पदं वा । पृष्ठं निजकूर्परतलमर्पितं दत्तं। निरन्तरमधःप्रदेशे स्थित्वा दुर्भरभुवनभारेण जनितः क्लेशस्सोढ इत्यर्थः । तथा ध्रुवस्यौत्तानपादेर्जन्म । श्लाघ्यं सकललोकप्रशस्तम्। कुतः ? यत्र यस्मिन् ध्रुवे ; तेजस्विनां ग्रहनक्षत्रादीनां। चक्रं शिंशुमाराख्यं ग्रहनक्षत्रमण्डलं वा। नियमितं नियुक्तं सङ्क्रमति पर्यावर्तते। तत्रभवान्भगवदनुग्रहवशात्सकललोकोन्नतमेरुशिखरशिखामणिर्ध्रुवः स्वायत्तत्वेन तेजस्विचक्रं प्रवर्तयतीति श्रीविष्णुपुराणभागवतादिकथाऽनुसन्धेया ; ततः किमत आह—परहितकरणे परोपकाराचरणविषये । व्यर्थो निरर्थः अप्रयोजक इति यावत् । यः पक्षः - सञ्जातो येषां ते सञ्जातव्यर्थपक्षाः। न तु सञ्जातपरिहितकरण-समर्थपक्षा इत्यर्थः ॥ * सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । अपरे उक्ताभ्यामन्ये

जन्तवः प्राणिनः। नैच्योद्भावनार्थं कोऽयं जन्तुशब्दप्रयोगः। उपरिष्ठान्न ध्रुववदु- परिभागेऽपि वर्तमाना न भवन्तीत्यर्थः। अधश्च न। कूर्मवदधस्ताद्वा वर्तमाना अपि न भवन्तीत्यर्थः। किं तु उदुम्बरः जन्तुफलाख्यवृक्षविशेषः। तस्य फलमुदु- म्बरं-नि॥ 'उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धक' इत्यमरः॥ * 'फले लुगि'ति लुक्। ब्रह्माण्डमुदुम्बरं तस्यान्तः अन्तराळे। अव्ययमेतत्। ये मशका- स्तैस्तुल्यं तद्वत् * 'तेन तुल्यं क्रियाचेद्वति'रिति वतिप्रत्ययः। जाता उत्पन्नाश्च ते नष्टाश्च जातनष्टाश्च भवन्तीति शेषः॥ * स्नातानुलिप्तवत्पूर्वकालसमासः। यतो न तैः किमपि साधितमतो मशकवन्निष्फलजन्मभिः किमन्यैरिति भावः॥

रूपकोपमयोस्सङ्करः॥ स्रग्धरावृत्तम्॥

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं माकृथाः
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम्।
मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रख्यापय प्रश्रयं
कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां चेष्टितम्॥ ७०

व्या—अथ विधेयलोकं सम्बोधयंस्सदाचारं शिक्षयति। तृष्णामिति—हे जने- त्यध्याहार्यं सर्वत्रापि। मध्यमपुरुषप्रयोगसम्भवात्। अलभ्येषु परधनेषु लाभाभि- लाषस्तृष्णा। तां छिन्धि वैराग्यशस्त्रेण विदारय—अन्यथा अनेकाशापाशनि- बद्धत्वेन क्लेशभागित्वं स्यादिति भावः। परिभवादिषूत्पद्यमानेषु क्रोधप्रतिबन्धः क्षमा-तां-भज सेवस्व। अन्यथा उग्रभावेन कार्यहानिस्स्यादिति भावः। मदं विद्याजनितदर्पम्। जहि विज्ञानेन विनाशय। अन्यथा विवेकशून्यतया अकार्य- करणप्रवृत्तौ अनर्थप्राप्तिस्स्यादिति भावः। पापे पापकर्माचरणे रतिं प्रीतिम्। माकृथाः अज्ञानेन माकार्षीः। किं तु 'धर्मं चरे' त्याद्युपदेशवचनेन सत्कर्मा- चरणे। एव रतिं कुर्वित्यर्थः। अन्यथा निरयपातस्स्यादिति भावः॥ * करोतिर्लुङि थासि 'न माङ्योग' इत्यट् प्रतिषेधः। सत्यं सूनृतम्। ब्रूहि 'सत्यं वदे'ति वचनेन यथार्थमेव वचनं वदेत्यर्थः। अन्यथा 'नानृतात्पातकं पर' मिति न्याया- दविवेकित्वप्रसक्तिस्स्यादिति भावः। साधुपदवीं सन्मार्गमनुयाहि धर्मशास्त्रानु- रोधेनानुसर। अन्यथोत्पथप्रतिपन्नत्वे वचनीयतादिदोषापत्तिस्स्यादिति भावः। विद्वज्जनं उपदेशेन कृतार्थीकरणशीलं पण्डितमण्डलम्। सेवस्व

"यस्तु पर्यटते देशान् यस्तु सेवेत पण्डितान्।
तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि॥"

इति वचनाद्बुद्धिवैशद्यार्थं शुश्रूषस्व । अन्यथा बुद्ध्यवैशद्याशिक्षितत्वाद्यभियोगस्स्यादिति भावः । मान्यान् पूज्यान्मानय यथार्हं पूजय । अन्यथा

"समासमाभ्यां विषमसमे पूज्ये" इति गौतमसूत्रात् ।

"अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्याश्चैवावमानिताः ।
अयशो महदाप्नोति धनाद्धर्माच्च हीयते ॥"

इत्यादिस्मरणाच्च अन्यथा अकीर्तिस्सुकृतधनहीयमानस्वरूपाऽश्रेयःप्राप्तिस्स्यादिति भावः । किं बहुना । विद्विषश्शत्रूनपि किमुतान्यान् । अनुनय - 'समश्शत्रौ च मित्रे च' इति भगवद्वचनात्प्रसादय । अन्यथा रन्ध्रेषु पातयिष्यतीति भावः । प्रश्रयं गुर्वाचार्यादिषु नम्रत्वं । विनयमिति यावत् । प्रख्यापय 'गुरौ नम्रते' त्युक्तत्वात्प्रकटय । अन्यथा दुर्विनीतत्वापवादप्रसङ्गस्स्यादिति भावः ; कीर्तिं पालय । जन्मसाफल्यार्थं कीर्तिनिर्वहणे प्रयत्नं कुर्वित्यर्थः । अन्यथा 'क्षितितले किं जन्म कीर्तिं विने'ति वचनाज्जीवन्मृतत्वापत्तिस्स्यादिति भावः । दुःखिते सञ्जातदुःखेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥ * तारकादित्वादितच् । जातावेकवचनम् । दयां दुःखप्रहाणेच्छालक्षणाम् । कुरु 'दुःखिषु करुणे'ति शास्त्रानुरोधाद्विधेहि । अन्यथा चित्तशुद्ध्यसम्भवादिति भावः । एतत्सर्वं तृष्णाच्छेदादिकम् । सतां सज्जनानां चेष्टितं व्यापारः । यदि सौजन्ययशःकामी तदैवं प्रवर्तस्व अन्यथा पुरुषार्थलाभासम्भवादिति भावः ॥

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ ७१

व्या—ईदृशा विरळा एवेति निगमयति—मनसीति । मनसि वचसि काये मनोवाक्कायेषु । पुण्यमेव । पीयूषममृतं । तेन पूर्णाः । करणत्रितयेनापि सत्कर्माचरणतत्परा इत्यर्थः ॥ * नि—'पीयूषममृतं सुधे'त्यमरः । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं । लक्षणया त्रिभुवनस्थजनानित्यर्थः ॥ * 'तद्धितार्थे'त्यादिना समासः ॥ * पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वम् । उपकारश्रेणिभिर्हिताचरणपरम्पराभिः । प्रीणयन्तस्सन्तोषयन्तः ॥ * 'प्रीञ्प्रीणने' इति धातोश्चोरादिकाण्णिचि शतृप्रत्ययः ॥ * 'धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्य' इति नुगागमः । परेषां गुणपरमाणूनल्पल

गुणानपीत्यर्थः । यतोऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः । पर्वतीकृत्य महत्तरान् कृत्वा * अभूततद्भावे च्विः ॥ * 'ऊर्यादिच्विडाचश्चे'ति गतिसंज्ञायां * 'कुगतिप्रादय' इति समासः । नित्यं ख्यापयन्तः निरन्तरं प्रशंसन्तः । तथा निजहृदि स्वान्तःकरण एव विकसन्तः सन्तुष्यन्तस्सन्तः सत्पुरुषाः । कियन्तः कतिपये विरळा एवेत्यर्थः । सन्ति । न तु सान्द्राः एतादृशगुणसम्पत्तेरसाधारण्यादिति भावः । 'निजहृदि विकसन्तस्सन्ति सन्तः कियन्त' इत्येव पाठः । तथाचोक्तं । 'सौजन्यामृतसिन्धव' इत्यादि ॥ मालिनीवृत्तम् ॥

इति नीतिशतके परोपकारपद्धतिस्सम्पूर्णा ॥

॥ धैर्यपद्धतिः ॥

रत्नैर्महाब्धेस्तुतुषुर्न देवा न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥ ७२

व्या—रत्नैरिति । देवा अमराः । महाब्धेः क्षीरार्णवस्य सम्बन्धिभिः । रत्नैः कौस्तुभादिमणिभिः । नि—'रत्नं श्रेष्ठे मणावपी'ति विश्वः । यद्वा । रत्नैः । नि— 'जातौ जातौ च यच्छ्रेष्ठं तद्रत्नमभिधीयत' इति वचनात् । ऐरावतोच्चैश्श्रवःकल्पवृक्षादिश्रेष्ठजातीयवस्तुभिः हेतुभिः । न तुतुषुस्तुष्टिं न प्रापुः । मथनसमय इति शेषः । तथा । बिभ्यत्यस्मादिति भीमः * 'भीमादयोऽपादान' इत्यपादानार्थे भियः मप्रत्यय औणादिकः । तथाभूतं यद्विषं कालकूटाख्यं । तेन हेतुना तस्मादित्यर्थः । न भीतिं भेजिरे न प्रापुरिति धैर्यातिशयोक्तिः * विषेणेत्यत्र 'भीत्रार्थानां भयहेतु'रित्यपादाने पञ्चम्या भाव्यं । तथाऽपि हेतुत्वमात्रविवक्षयाऽयं निर्देश इति मन्तव्यम् । किं तु सुधाममृतं । विना * 'पृथग्विने'त्यादिना द्वितीया । विराममवसानं । न प्रययुः मथनादिति शेषः । सुधोत्पत्तिं विना न विरता इत्यर्थः । अनेन शीलसम्पत्तिरुक्ता । तथाहि । धीरा मनस्विनो निश्चितार्थात् प्रतिज्ञातार्थान्न विरमन्ति विरामं न प्राप्नुवन्ति । किं त्वाफलोदयं प्रयतन्त एवेत्यर्थः ॥ अतो धैर्यशीलसम्पन्नानां देवानामपीदं युक्तमेवेति भावः ॥ * 'जुगुप्सा विरामे'त्यादिना पञ्चमी * 'व्याङ्परिभ्यो रम' इति परस्मैपदम् ॥

अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥

वृत्तमुपजातिः ॥

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैर्मुहुर्मुहुरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ ७३

व्या—उक्तमेवार्थं नीचातिवृत्तिकथनद्वारा द्रढयति—प्रारभ्यत इति । नीचैरधमैः विघ्नेभ्योऽन्तरायेभ्यो । यद्भयं तेन हेतुना । न प्रारभ्यते खलु । नोपक्रम्यते कार्यमिति शेषः । नि ॥ 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । मध्याः मध्यमास्तु । कार्यं प्रारभ्योपक्रम्य । विघ्नैर्निहता विह्वलीकृतास्सन्तो विरमन्ति । विरता भवन्तीत्यर्थः । उत्तमाः उत्कृष्टाः । गुणा धैर्यशीलादयो । येषां ते तथोक्ताः पुरुषश्रेष्ठास्तु विघ्नैर्मुहुर्मुहुः पौनःपुन्येन । प्रतिहन्यमानाः बम्भज्यमाना अपि । प्रारब्धमुपक्रान्तं कर्म । न परित्यजन्ति; अतः कालकूटवडवानलादिविघ्नाद्युपहतत्वेऽपि उक्तगुणसम्पन्नतया देवानां सुधोत्पत्तिपर्यन्तं मथनं युक्तमिति श्लोकद्वयस्यापि तात्पर्यम् । अत्र प्रकरणे कुत्रचिद्धैर्यस्य कुत्रचिच्छीलस्य कुत्रचिदुभयस्यापि प्राधान्यनिर्देश इति द्रष्टव्यम् 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु'-त्युक्तलक्षणं धैर्यं । शीलं तु नियतकुलोचितसत्स्वभाव इति विवेकः । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ता' वित्यभिधानात् ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

क्वचित्पृथ्वीशय्यः क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः
क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।
क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ ७४

व्या—अथोक्तगुणसम्पन्नस्य कृच्छ्राकृच्छ्रयोर्दुःखसुखापरिगणनया कार्यसाधनत्वमाह—क्वचिदिति । क्वचित्कुत्रचिद्देशे काले वा । पृथ्वी शय्या यस्य स तथोक्तः । कठिनतरस्थण्डिलशयनोऽपीत्यर्थः ॥ क्वचिच्च । पर्यङ्के हंसतूलिकातल्पे । शयनं स्वापो । यस्य स तथोक्तः । मृदुलतरशय्योऽपीत्यर्थः । नि—'शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वयासमाः'—'स्वापनिद्रा शयनं स्वाप' इत्युभयत्राऽप्यमरः ।

क्वचिच्छाक एवाहारो यस्य नीरसाहारोऽपीत्यर्थः । क्वचिच्च । शाल्योदने शाल्यन्ने । रुचिः स्वादो यस्य स तथोक्तः । षड्रसोपेतमृष्टान्नभोजनसन्तुष्टोऽपीत्यर्थः । क्वचित्कन्थां जीर्णवस्त्रशकलनिर्मिताच्छादनं धारयतीति कन्थाधार्यपि । क्वचिच्च दिव्याम्बरधरः कनत्कनकपीताम्बरधरोऽपि । कार्यार्थी कार्यनिष्पत्त्यभिलाषी । अर्थः अभिलाषः । तद्वानर्थीति विग्रहः ॥ *'कृत्तद्धितवृत्तिर्बलीयसी'ति महाभाष्ये । मनस्वी महामनाः धीरः ॥ * प्रशंसायामिनिः । पृथ्वीशय्यादिना दुःखं च न गणयति । पर्यङ्कशयनादिना सुखं च न गणयति । किन्तु सुखदुःखयोस्समानावस्थयैव कार्यसाधनतत्परो भवतीत्यर्थः ॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ७५

व्या—अथ धीराः लोकनिन्दास्तुतिप्राप्ता अपि न्यायमार्गान्न भ्रश्यन्तीत्याह—निन्दन्त्विति । नीतिनिपुणा नयविशारदाः । निन्दन्तु कथञ्चिद्दूषयन्तु । वा यदि अथवा । स्तुवन्तु भूषयन्तु वा । लक्ष्मीस्सम्पत् । समाविशतु प्राप्नोतु । वा, उत । यथेष्टं निरर्गळम् । गच्छतु वा । अद्यैवेदानीमेव । मरणं निधनमस्तु वा । उत युगान्तरे कल्पान्तरे वाऽस्तु । तथाऽपि । धीरा धैर्यशालिनः न्याय्यान्न्यायादनपेतात्पथो मार्गात् । पदमेकपादविन्यासमात्रमपि । न-प्रविचलन्ति न भ्रश्यन्ति । तेषां न्यायमार्गापरित्याग एव परमार्थो । न निन्दास्तुत्यादिरिति भावः ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य
चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ।
कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशै
र्लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥ ७६

व्या—ननु को धीरस्स वा किं साधयतीत्याशङ्क्याह—कान्तेति । यस्य चित्तं । कान्ताकटाक्षाः—

" यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।
तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥ "

इति भावप्रकाशोक्तलक्षणलक्षितकामिन्यपाङ्गालोकनानि । त एव विशिखा बाणा न लुनन्ति न भिन्दन्ति न सम्मोहयन्तीति यावत् तथा कोपकृशानुतापः क्रोधाग्निसन्तापश्च । न निर्दहति न व्याकुलयति । तथा भूयो बलवत्तराः विषयाः शब्दादीन्द्रियार्थाश्च । लोभः परस्वापहरणे प्रयत्नः । एतेन कामादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । तथा च । लोभा एव पाशा रज्जवश्च बन्धनहेतुत्वात्तेषां पाशत्वारोपणं । न तर्षन्ति तृष्णायुक्तं न कुर्वन्ति कर्षन्तीति पाठे न स्वायत्तीकुर्वन्तीत्यर्थः । स धीरः । कृत्स्नमशेषं । लोकत्रयं स्वर्गादिलोकत्रितयमपि जयत्यात्माधीनं करोतीत्यर्थः । तस्य न किंचिदप्यसाध्यमिति भावः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेर्न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेर्नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ॥ ७७

व्या—धैर्यगुणन्यक्कारः कथंचिदपि न युज्यत इति सदृष्टान्तमाह । कदर्थितस्येति—कुत्सितोऽर्थः कदर्थः * ' कोः कत्तत्पुरुषेऽची 'ति कुशब्दस्य कदादेशः । कदर्थीकृतः कदर्थितः तस्य नीचैः । कृतस्यापि सतः धैर्येण वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्य सम्बन्धि धैर्यमेव गुणः । प्रमार्ष्टुमधःकर्तुं । न शक्यते; तत्र दृष्टान्तः । अधोमुखस्य कृतस्यावाङ्मुखीकृतस्यापि सतो । वह्नेश्शिखा ज्वाला । कदाचिदेव कदाचिदप्यधो न यान्ति । किं तूर्ध्वमेव प्रसरतीत्यर्थः । तद्वद्धीरस्यापि धैर्यगुण इति विवेकः ॥

उपजातिवृत्तम् ॥

वरं शृङ्गोत्सङ्गाद्गुरुशिखरिणः क्वापि विषमे
पतित्वाऽयं कायः कठिनदृषदन्ते विदलितः ।
वरं न्यस्तो हस्तः फणिपतिमुखे तीक्ष्णदशने
वरं वह्नौ पातस्तदपि न कृतः शीलविलयः ॥ ७८

व्या—मरणोद्योगो वा वरं न तु शीलविलयः इत्याह । वरमिति—अयं कायो देहः गुरुशिखरिणोऽत्युन्नतपर्वतस्य शृङ्गोत्सङ्गाच्छृङ्गोपरिभागात्क्वापि कस्मिंश्चिद्विषमे विकटे । कठिनदृषदन्ते कर्कशपाषाणान्तराले । पतित्वा विगलितं

शकलितश्चेद्वरं मनाक्प्रियं । तथा हस्तस्तीक्ष्णदशने विषानलोग्रदंष्ट्रे । फणिपतेः । मुखे वक्त्रे । न्यस्तश्चेद्वरं । तथा वह्नौ पातोऽग्निप्रवेशोऽपि । वरं । किं तु शीलविलयस्स्वभावत्यागः । कृतश्चेन्न वरम् । मनाक्प्रियमपि । न भवतीत्यर्थः । प्राणप्रयासेऽपि शीलं न त्याज्यमिति तात्पर्यम् । 'दैवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिय' इत्यमरः ॥

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणा-
न्मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।
व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतरं शीलं समुन्मीलति ॥ ७९

व्या—नन्वेवं शीलस्यात्यन्तावश्यकत्वमुक्तं । तद्भावे को लाभ इत्याशङ्कायामाह—वह्निरिति । तस्य पुंसः । वह्निर्दाहकोऽपीति भावः । जलायते जलमिवाचरति । तद्वच्छीतलो भवतीत्यर्थः * 'कर्तुः क्यङ्सलोपश्चे'ति क्यङ् * 'अकृत्सार्वधातुकयो' रिति दीर्घः । एवं सर्वत्र प्रयोज्यम् । जलनिधिर्दुस्तरोऽपीति भावः । कुल्यायते अल्पनदीवाचरति । तस्येति सर्वत्रान्वयोऽवगन्तव्यः । तत्क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे । न तु विलम्बेनेत्यर्थः । मेरुः स्वल्पशिलायते अल्पदृषदिवाचरति । मृगपतिस्सिंहः । हिंस्रोऽपीति भावः । सद्यः कुरङ्गायते हरिण इवाचरति । व्यालस्सर्पः । विषोरगभीषणोऽपीति भावः । माल्यगुणायते पुष्पस्रगिवाचरति । विषमेव रसो द्रवः प्राणप्रयासहेतुरिति भावः । पीयूषवर्षायते अमृतवृष्टिरिवाचरति । कस्येत्याकाङ्क्षायामाह । यस्य पुंसोऽङ्गेऽखिललोकानामशेषजनानां । वल्लभतरमत्यन्तमनोहरं । शीलं सत्स्वभावः । समुन्मीलति समुल्लसति । तस्येति सम्बन्धः । शीलसम्पन्नस्य दुःखहेतवोऽपि सुखहेतव एव भवन्ति । अयमेव परमलाभ इति भावः ॥

अत्र क्यङर्थादौपम्यप्रतीतेरुपमाभेदः—

" इवादिलोपे द्विविधे णमुलि क्यचि च क्यङि ।
तथा वाक्ये समासे च सप्तधैषा प्रकीर्तिता ॥ " इति

(एषा उपमेत्यर्थः)

छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।
इति विमृशन्तस्सन्त सन्तप्यन्ते न लोकेषु ॥ ८०

व्या—अथैषां कदाऽपि सन्तापो न प्रवर्तत इत्याह—छिन्न इति । तरुः छिन्नस्सन्नपि । पुनः । रोहत्युद्गच्छति । चन्द्रः । क्षीणः कृष्णपक्षे दिनक्रमेण कृशस्सन्नपि । पुनरुपचीयते प्रवर्धते इत्येवं । विमृशन्तो मनस्यनुसन्दधानास्सन्तः शीलसंपन्ना लोकेषु बन्धुजनेषु । विश्लथेषु विह्वलेषु सत्स्वपि । न सन्तप्यन्ते । किं तु तरुचन्द्रदृष्टान्तेनाभिवृद्धिमाशंसन्त एव सन्तीत्यर्थः ॥ आर्याभेदः ॥

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ८१

व्या—शीलमेवाशेषभूषणमित्याह । ऐश्वर्यस्येति—ऐश्वर्यस्य स्वाम्यस्य । सुजनता विभूषणं । न तु दौर्जन्यम् । शौर्यस्य विक्रान्तत्वस्य वाक्संयमो वाङ्नियमो विभूषणं न त्वसम्बद्धप्रलापित्वम् । ज्ञानस्य कर्तव्याकर्तव्यविवेकस्यात्मविषयकस्य वा । उपशमो विषयोपरतिः । विभूषणं न तु लोलुपत्वम् । श्रुतस्य शास्त्रस्य । विनयो विभूषणं । न तु गर्वोद्रिक्तता । वित्तस्य पात्रे व्ययः सत्पात्रे प्रतिपत्तिः । विभूषणं । न तु विटनटादिषु । तपसश्चान्द्रायणादेरक्रोधः क्रोधराहित्यं * क्वचित्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ् समास इष्यते । विभूषणं न तु कोपशीलत्वम् । प्रभवितुः समर्थस्य क्षमा सहिष्णुत्वम् । विभूषणं न तु चण्डता । धर्मस्य सत्पात्रदानस्य । निर्व्याजता व्याजराहित्यं । विभूषणं । न तु द्रव्यनाशदुःखं । तथा सर्वकारणं ऐश्वर्यादिसमस्तनिदानमिदं पूर्वोपवर्णितमेव शीलं । सर्वेषामपि सर्वपुंसां । परं सौजन्याद्यपेक्षयाऽप्युत्कृष्टं । भूषणमलङ्कारः ॥ अतस्सर्वथाऽपि शीलमेवाश्रयणीयमिति तात्पर्यम् ॥

इति नीतिशतके धैर्यपद्धतिस्सम्पूर्णा ॥

॥ दैवपद्धतिः ॥

नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः
स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलु हरेरैरावणो वारणः ।
इत्याश्चर्यबलान्वितोऽपि बलभिद्भग्नः परैः सङ्गरे
तद्व्यक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग् धिग् वृथा पौरुषम् ॥ ८२

व्या—अथ धैर्यशीलयोरपि दैवायत्तत्वात्तन्निरूपणानन्तरं दैवपद्धतिं निरूपयति—नेतेति। यस्य बलिभिदः। नेता शिक्षकः हिताहितोपदेशकर्ता। बृहतां वाचां पतिर्बृहस्पतिः। न तु यः कश्चित् * 'तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोस्सुट्तलोपश्चे'ति सुडागमतलोपौ। प्रहरणं आयुधं प्रहारसाधनं तु । वज्रं वज्रायुधं। पर्वतपक्षच्छेदनेऽप्यकुण्ठितमिति भावः। न तु यत्किञ्चिदयोमयं। सैनिकास्सुराः न तु दुर्बललौकिकाः। दुर्गं गुप्तिस्थानं । स्वर्गः स्वर्गलोकः । न तु मृत्पाषाणादिनिर्मितम् । अनुग्रहः परिपालनतात्पर्यं । हरेः खलु सकललोकाधीश्वरस्य विष्णोः । तस्यावरजभावेनावतीर्णत्वादिति भावः। न तु क्षुद्रदेवतायाः। वारणो गजः ऐरावतः न तु यः कश्चित्कलभः । इत्यनेन प्रकारेण स बलभिदिन्द्रः। आश्चर्यबलान्वितोऽसाधारणत्वादद्भुतकरशक्तिसहितोऽपि । सङ्गरे रणे । परैर्दानवैर्भग्नो विदारितः । तत्तस्मात्कारणाद्व्यक्तं स्फुटं यथा तथा । दैवमेव। शरणं रक्षकं । न तु पुरुषस्य कर्म पौरुषं * 'हायनान्तयुवादिभ्योऽणि'ति युवादित्वादण्। नि। 'पौरुषं पुरुषस्योक्ते भावे कर्मणि तेजसी'ति विश्वः। पौरुषं पुरुषकारं। धिग्धिक् पौनः पुन्येन निन्द्यमित्यर्थः। वृथा व्यर्थमप्रयोजकत्वादिति भावः। धिग्धिगिति * 'नित्यवीप्सयो'रित्याभीक्ष्ण्ये द्विरुक्तिः। तद्योगात्पौरुषमिति द्वितीया; अतः पौरुषस्याकिञ्चित्करत्वमेवाश्रयणीयमिति भावः॥

'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवं प्रधानमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः?'

इत्यादिवचनस्य अयमेव दत्तजलाञ्जलिरिति वेदितव्यम्॥

अत्र साभिप्रायविशेषणत्वात्परिकरालङ्कारः - "साभिप्रायविशेषणं परिकर" इति॥

भग्नाशस्य करण्डपिण्डिततनोर्म्लानेन्द्रियस्य क्षुधा
कृत्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ।
तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा
स्वस्थास्तिष्ठत दैवमेव हि परं वृद्धौ क्षये कारणम् ॥ ८३

व्या—अथ बन्धमोक्षयोर्हानिवृद्ध्योश्चापि दैवमेव कारणमित्याह—भग्नेति। आखुर्मूषकः कर्ता । नक्तं रात्रौ। विवरं बिलं । करण्डस्यैवेति भावः । कृत्वा। भग्नाशस्य भुग्नत्वाद्भग्नमनोरथस्य । करण्डे पिण्डिकायां । पिण्डिता पुञ्जीकृता। तनुर्यस्य तथोक्तस्य । विहारप्रसारशून्यतयाऽतिकृच्छ्रदशामापन्नस्येत्यर्थः। क्षुधा बुभुक्षाव्यसनेन। म्लानेन्द्रियस्य विनष्टेन्द्रियपाटवस्य । भोगिनः सर्पस्य । मुखे स्वयमेव दैववशान्निपतितः । ततोऽसौ भोगी । तत्पिशितेन मूषकमांसेन। तृप्तस्सन् । तेनैव पथा विवरेण। सत्वरं शीघ्रं । यातः बहिर्निर्गत्य पलायितः हे जना इति शेषः। स्वस्थाः स्थिरचित्तास्सन्तः । तिष्ठत कुतः वृद्धौ क्षये च दैवमेव। परमुत्कृष्टं कारणं हि नत्वन्यदतो मूषकभोगिदृष्टान्तेन स्वस्थैर्भाव्यं । न तु वृथा पौरुषैरिति भावः॥

यथा कन्दुकपातेनोत्पतत्यार्यः पतन्नपि ।
तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ ८४

व्या—अथ दैवायतिकतदन्ययोरवस्थामाह । यथेति—आर्यो दैवायतिकः। पतन्नपि कुतश्चित्कारणान्नीचैर्भवन्नपि कन्दुकपातेन दृष्टान्तेन यथोत्पतत्युच्छ्र्यं प्राप्नोति । तथा तद्वदेव अनार्यः मृत्पिण्डपतनं यथा सान्द्रमृत्कबलमिव 'इववद्वायथाशब्दा' विति दण्ड्याचार्यानुशासनात् । पतति निलीनो भवतीत्यर्थः॥

खर्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मस्तके
गच्छन्देशमनातपं विधिवशात्तालस्य मूलं गतः ।
तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः
प्रायो गच्छति यत्र दैवहतकस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥ ८५

व्या—दैवोपहतस्य न कुत्रापि सुखप्राप्तिरित्याह—खर्वाट इति । खर्वाटः स्वभावलुप्तलोमशिरस्कः । मस्तके निजशिरसि । दिवसेश्वरस्य सूर्यस्य । किरणैस्सन्तापिते सति । अनातपमातपशून्यं देशं प्रति । द्रुतगतिः शीघ्रगमनः । गच्छन् । ताळस्य ताळवृक्षस्य । मूलं गतः ताळाधस्तात्तिष्ठति । तत्र ताळमूलेऽपि । पतता वृन्ताद्गळता महाफलेन पृथुलतरफलेन । अस्य खर्वाटस्य शिरः । स्वशिरश्शब्देन पटपटायमानेन सहितम् । सशब्दं यथा तथा । भग्नं विदळितं; ननु कुत एतदित्याशङ्क्य दैवप्रातिकूल्यादित्याह—दैवहतको दैवोपहतः दैवानुग्रहशून्य इत्यर्थः । यत्र यस्मिन् देशे गच्छति । यं देशमुद्दिश्य गच्छति । तत्र तमुद्दिश्यैवापद उपद्रवा अपि । प्रायो भूम्ना । यान्ति तदेतन्मशकभयाद्ग्रामं विहाय गच्छतोऽरण्ये व्याघ्रग्रहणमभूदित्यर्थः ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनं शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनम् ।
मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥

व्या—अतो दैवमेव बलीय इति मम मतिः प्रवर्तत इत्याह—गजेति । अयं स्पष्टार्थः ॥ यतोऽत्यन्तदुर्ग्रहाणां गजादीनां बन्धनं । जगत्प्रकाशकयोस्सूर्याचन्द्रमसोः राहुग्रहपीडनं । मतिमतां प्राज्ञानां । दरिद्रतामकिञ्चनत्वं च । विलोक्य दृष्ट्वाऽपि । अहो आश्चर्यम्; अतस्सर्वस्यापि दैवबलीयस्त्वं मन्ये । दैवमेव मूलमिति तात्पर्यम् ॥ द्रुतविलम्बितम् ॥

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः ।
तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चेदहह कष्टमपण्डितता विधेः ॥ ८७

व्या—एवं चेद्विधेरप्यज्ञता स्यादित्याशयेनाह—सृजतीति । विधिरशेषगुणाकरं सकलसद्गुणाश्रयं भुवोऽलङ्करणं मण्डनं । पुरुषरत्नं पुरुषश्रेष्ठं । सृजति तावन्निर्माति खलु । ततः किमत आह—तदपि तथाऽपि सृजन्नपीत्यर्थः । तत्पुरुषरत्नं क्षणभङ्गि क्षणमात्रेण भङ्गुरं नश्वरमित्यर्थः । करोति चेत् । विधेरपण्डितता मौढ्यमहह कष्टमतिकृच्छ्रमिति विषादातिशयाभिद्योतकमहहेति; करोति चेत्तत्पाण्डित्यमेवेत्यर्थः । तथातादृक्पुरुषरत्नस्य क्षणभङ्गित्वेनैव निर्माणात्तु अपण्डित एव विधिरिति परमरहस्यम् ॥

द्रुतविलम्बितम् ॥

अयममृतनिधानं नायकोऽप्योषधीनां
शतभिषगनुयातः शम्भुमूर्ध्नोऽवतंसः ।
विरहयति न चैनं राजयक्ष्मा शशाङ्कं
हतविधिपरिपाकः केन वा लङ्घनीयः ॥ ८८

व्या—कथञ्चिदपि दैवयोगो न लङ्घ्य इत्याह—अयमिति । अयं परिदृश्यमानश्चन्द्रः । अमृतस्य । निधानं स्थानमपि ओषधीनां सञ्जीविन्यादीनाम् । नायको नेताऽपि । शपभिषजा नक्षत्रेण । शतेन भिषग्भिर्वैद्यैश्चानुयातोऽनुसृतोऽपि । किं बहुना शम्भोस्सकललोकक्षेमङ्करस्य शङ्करस्य । मूर्ध्नोऽवतंसश्शिरोभूषणमप्येनमुक्तविशेषणविशिष्टं शशाङ्कं राजयक्ष्मा क्षयरोगो न विरहयति न त्यजति खलु । अतो हतविधेर्नष्टदैवस्य । परिपाको नियोगः केन वा पुंसा । लङ्घनीयो न केनाऽपीत्यर्थः; हतेति निर्वेदानुसन्धानार्थकः । राजयक्ष्मेत्यत्र राज्ञश्चन्द्रस्य यक्ष्मा । राजा चासौ यक्ष्मेति वा विग्रहः यथाह बाहटः—

"अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
राजयक्ष्मा क्षयोऽशेषरोगराडिति च स्मृतः ॥"

प्रियसख विपदण्डघातप्रपातपरम्परा-
परिचयबले चिन्ताचक्रे निधाय विधिः खलः ।
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालव-
द्भ्रमयति मनो नो जानीमः किमत्र विधास्यति ॥ ८९

व्या—मनोनियन्ताऽप्ययमेवेति सखायं सम्बोधयति—प्रिय इति । प्रियश्चासौ सखा च प्रियसखः । तस्य सम्बुद्धिः । हे प्रियसख * 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' खलश्शठोऽयं विधिः ॥ प्रगल्भकुलालेन तुल्यं प्रगल्भकुलालवत् प्रौढकुम्भकारइवेत्यर्थः * 'तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरि' ति वतिः । मनो मदीयचित्तम् । मृदं मृत्तिकामिव । बलात्सामर्थ्यात्पिण्डीकृत्य कपालीकृत्य । विपदः आपदः । दण्डाघाताः मुद्गरघट्टनानीव । तेषां । प्रपातानां च या परम्परा पौनःपुन्येनावृत्तिः । तस्याः यः परिचयस्संस्तरो निबिडावयवपरस्परसन्निवेशश्च स एव । बलं दार्ढ्यं यस्य तस्मिन् । चिन्ताचक्रे चिन्ताचक्रमिव तस्मिन्निधाय भ्रमयति ।

अत्र भ्रमणे । किं विधास्यति किं करिष्यति वा । नो जानीमः । कुलालस्तु घटं करिष्यत्ययं तु किं विधास्यति न जानीम इत्यर्थः ॥

विरम विरमायासादस्माद्दुरध्यवसायतो
विपदि महतां धैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीहसे ।
अयि जड विधे कल्पापायेऽप्यपेतनिजक्रमाः
कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न वा जलराशयः ॥ ९०

व्या—एवमापत्परम्पराचरणे महद्धैर्यध्वंसो भविष्यतीति न मन्तव्यमिति विधिमलक्षीकृत्योपालभते—विरमेति । अयीति प्रश्ने । नि ॥ 'अयिप्रश्नानुनयो' रिति विश्वः । जडेति मान्द्ये । हे विधे दैवेति सम्बोधनद्वयम् । अस्माद्दुरध्यवसायतो दुराग्रहाद्य आयासस्तस्माद्विरम विरम आभीक्ष्ण्येन विरतो भव * 'नित्यवीप्सयोरि'त्याभीक्ष्ण्ये द्विरुक्तिः । कोऽसावायास इत्याशङ्कायामाह । विपदित्वत्कृतापदि । महतां महात्मनां धैर्यध्वंसं धीरत्वह्रासमीक्षितुमीहसे काङ्क्षसे । यत् त्वमस्मादायासादिति सम्बन्धः ॥ तस्यात्यन्तासम्भावितत्वात्त्वदायासस्यैवावशिष्टत्वादिति भावः । कुतो वाऽसम्भावितत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमुखेन द्रढयति—कल्पापाये कल्पान्तेऽपि अतिसङ्कटेऽपि किमुतान्यदेति भावः ॥ अपेताः विनष्टाः । निजक्रमाः स्वमर्यादाः । येषां ते तथोक्तास्सन्तः । एते कुलशिखरिणो महेन्द्रादिसप्तकुलाचला वा । जलराशयस्सप्तसमुद्रा वा क्षुद्रा नीचाः न खलु । किं त्वत्यक्तमर्यादा एव वर्तन्ते । अतः दृष्टान्तेन धीरधैर्यध्वंसनस्यातिदुष्करत्वात्त्वदायास एवावशिष्टो न तु फललाभ इति भावः ॥

"महेन्द्रो मलयस्सह्यस्सानुमानृक्षपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥"
"लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलार्णवाः ॥" इति ॥

दैवेन प्रभुणा स्वयं जगति यद्यस्य प्रमाणीकृतं
तत्तस्योपनमेन्मनागपि महानैवाश्रयः कारणम् ।
सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं
सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोबिन्दवः ॥ ९१

व्या—तथापि दैवमेव शरणमित्याह—दैवेनेति । प्रभुणा समर्थेन । जगति लोके । यस्य पुंसो । यद्वस्तु । प्रमाणीकृतं निर्दिष्टं । तद्वस्तु तस्योपनमेत सङ्गच्छेत् । महानाश्रयो । मनागीषदपि । नैवकारणं न साधनं हि । बहुफलप्राप्ताविति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । सर्वाशापरिपूरके । सकललोकमनोरथपरिपूरके । सकलदिगन्तव्याप्तफलके वा । जलधरेऽम्बुवाहे * पचाद्यच् । अहन्यहनि प्रत्यहम् * 'अव्ययं विभक्ती'त्यादिनाऽव्ययीभावः । अह्नश्च 'नपुंसकवदन्यतरस्या' मिति समासान्तः । वर्षति सत्यपि । चातकस्य स्तोककपक्षिणो । मुखे चञ्चूपुटे । सूक्ष्मा अणव एव । तथाऽपि द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा एव * 'संख्ययाऽव्ययासन्न' त्यादिना बहुव्रीहिः * 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणा' दिति डच् प्रत्ययः । पयोबिन्दवो जलकणाः । पतन्ति । न त्वाश्रयमहत्तया बहुजललाभस्तत्रापि दैवस्यैव नियन्तृत्वादिति भावः । तस्मात्सर्वथा दैवमेव शरणमिति तात्पर्यम् । नि ॥ 'स्तोककश्चातकस्समा' इत्यमरः ॥

इति नीतिशतके दैवपद्धतिस्सम्पूर्णा ॥

॥ कर्मपद्धतिः ॥

नमस्यामो देवान्नतु हतविधेस्तेऽपि वशगा
विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किं च विधिना
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ ९२

व्या—यदुक्तं दैवेन प्रभुणेत्यादिसन्दर्भेण दैवस्यैवात्यन्तावश्यकत्वं । तस्यापि कर्मनियम्यत्वेनास्वातन्त्र्यादित्याशयेन दैवपद्धतिनिरूपणानन्तर्येण कर्मपद्धतिं निरूपयिष्यन्स्तत्रापि सर्वदेवनियामकत्वेन विधेस्तन्नियामकत्वेन कर्मणः प्राबल्यमिति परम्परामनुविदधाति—नमस्याम इति । देवानिन्द्रादीन्नमस्यामोऽभिवादयामः । न त्वेकान्ततयैतेषामेवाभिवाद्यत्वमेतन्नियामकस्य कस्यचिद्विधेः विद्यमानत्वात् । सोऽप्यभिवाद्य एवेत्याशयेनाह—ते देवा अपि हतो यो विधिर्ब्रह्मा तस्य । वशगा ननु नियम्याः खलु । अतो विधिरपि वन्द्यः न त्वस्यापि स्वातन्त्र्यमित्याह—सोऽपि विधिरपि । प्रतिनियतं यत्कर्मणः एकं फलं तद्ददातीति तथोक्तः यत्फलं

कर्मणः प्रतिनियतं तत्प्रदो न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः। तथाच फलं कर्मायत्तं यदि कर्माधीनं चेदपरैः देवैः किं? विधिना च किं? न किञ्चिदपीत्यर्थः। तस्यैव फलदानस्वाम्यादिति भावः। तत्तस्मात्कर्मभ्यो ज्योतिष्टोमतपोदानादिरूपेभ्यो नमः। यतः विधिरपि। येभ्यः कर्मभ्यो न प्रभवति न समर्थो भवति। स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेरभावादिति भावः॥

अत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रत्युत्कर्षावहत्वान्मालादीपकाख्योऽलङ्कारः। तल्लक्षणं तूक्तम्॥

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं सेवते
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे॥ ९३

व्या—यदुक्तं 'विधिरपि न येभ्यः प्रभवती'ति तत्प्रपञ्चयति—ब्रह्मेति। येन कर्मणा कर्ता ब्रह्मा चतुर्मुखो ब्रह्माण्डमेव भाण्डं। तस्योदरे। कुलालेन कुम्भकारेण तुल्यं कुलालवन्नियमितः विविधवस्तु निर्माणकर्मत्वेन नियमितो नियोजितः। येन विष्णुः कुक्षिस्थाखिलभुवनोऽपि। महासङ्कटेऽतिकृच्छ्रतरे। दशावतारा एव गहनमरण्यानी तत्र क्षिप्तो निक्षिप्तः। येन कर्मणा रुद्रो मृत्युञ्जयोऽपीति भावः। कपालं ब्रह्मशिर एव पाणिपुटकं करतलस्थभिक्षाहरणोचितभाजनं तत्र। भिक्षाटनं सेवते। कपालस्थभिक्षान्नं भुङ्क्त इत्यर्थः। किं च येन सूर्योऽपि सकललोकप्रकाशकोऽपीति भावः। नियमित इति शेषः। गगनेऽन्तरिक्षे नित्यमेव न तु क्षणमात्रमपि विश्रमावकाश इति भावः। भ्राम्यति परिवर्तते * 'वाभ्राशे' त्यादिना विकल्पात् श्यन्प्रत्ययः। तस्मै सकलनियन्त्रे कर्मणे नमः। तथाभूतस्यैवाभिवादनौचित्यादिति भावः॥

या साधूंश्च खलान् करोति विदुषो मूर्खान् हितान् द्वेषिणः
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात्।
तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं
हे साधो व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा माकृथाः॥ ९४

व्या—एवं श्लोकद्वयेन सकलनियामकत्वकथनपूर्वकमभिवादनीयत्वोपयोगात्स्वयमभिवाद्य सम्प्रति बहुश्रेयोहेतुत्वात्तस्योपादेयतामाह—येति। या सत्क्रिया खलांश्च दुर्जनानपि साधून्करोति। मूर्खानज्ञानिनोऽपि विदुषः पण्डितान् करोति। द्वेषिणोऽपि हितांत्सुहृदः करोति। परोक्षमतीन्द्रियमपि वस्तु प्रत्यक्षमिन्द्रियगोचरं कुरुते। तथा हालाहलं विषमपि तत्क्षणात्सद्य एवामृतं करोति। तादृक्सामर्थ्यसम्भवादिति भावः। अतः हे साधो सज्जननिपुणेति वा। 'साधुस्समर्थो निपुणो वे'ति काशिकायाम्। वाञ्छितमभिलषितं। फलं भोक्तुमिच्छसि चेदिति शेषः। भगवतीं तां। सत्क्रियां सत्कर्माराधय। तस्याः अशेषफलदायकत्वादिति भावः। किं तु व्यसनैर्विपुलेष्वापद्धूयिष्टेषु। गुणेषु। रजस्तमःप्रभृतिषु वृथा व्यर्थमास्थामासक्तिं। माकृथा माविधेहि। तस्याः क्लेशैकफलकत्वादिति भावः। करोतेर्लुङ् * 'न माङ्योग' इत्यट् प्रतिषेधः॥

अत्र खलादीनां साधुत्वादिकरणादशक्यवस्तुकरणरूपो विशेषालङ्कारः॥

शुभ्रं सद्म सविभ्रमा युवतयः श्वेतातपत्रोज्वला
लक्ष्मीरित्यनुभूयते चिरमनुस्यूते शुभे कर्मणि।
विच्छिन्ने नितरामनङ्गकलहक्रीडात्रुटत्तन्तुकं
मुक्ताजालमिव प्रयाति झडिति भ्रश्यद्दिशोऽदृश्यताम् ॥९५

व्या—वृद्धिहान्योरप्येतन्मूलकत्वमेवेत्याह—शुभ्रमिति। चिरं चिरकालमारभ्यानुस्यूतेऽनुवर्तमानेऽपि * 'षिवु तन्तुसन्ताने' इति धातोः कर्तरि क्तः * 'च्छ्वोश्शूडनुनासिके चे'ति ऊठि यणादेशः। शुभे कर्मणि पुराकृतविशेषे सम्भवति सतीत्यर्थः। शुभ्रं सद्म सौधादिकं। सविभ्रमास्सविलासाः। युवतयस्तरुण्यः। श्वेतातपत्रेणैकश्वेतच्छत्रेणोज्वला। लक्ष्मी राज्यश्रीरित्येतदखिलमित्यर्थः। अनुभूयतेऽनुभुज्यते। जन्मान्तरीयफलहेतुत्वात्तस्येति भावः। विच्छिन्ने शुभकर्मणि विनष्टे सति। नितरामतिशयेन। अनङ्गकलहो रतिरणस्स एव क्रीडा केलिस्तया हेतुना त्रुटन् भिदुरस्तन्तुर्यस्य तत्तथोक्तं * शेषे कप्प्रत्ययः। मुक्ताजालमिव भ्रश्यत्सत्। सद्मादिकमिति शेषः। झडिति द्राग्दिशः प्रयाति 'यत्र यत्र सितं गेहं तत्र तत्र विनश्यती'ति न्यायादिति भावः। दृश्यतां विलोक्यतामित्यर्थः॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृद्धिहान्योरस्यैव कारणत्वं द्रष्टव्यमिति भावः॥

गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते-
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ १६

व्या—अथैषामाचरणप्रकारमाह—गुणवदिति । गुणवद्गुणयुक्तमगुणवद्गुणरहितं वा । यत्कार्यजातं तत्कुर्वताऽनुतिष्ठताऽनेन । पण्डितेन परिज्ञात्रा । परिणतिः परिपाकावस्था । यत्नतः अतिप्रयत्नेन । सावधानेनेति यावत् । अवधार्याऽनुसन्धेया । यत्नत एव कर्मजातमारब्धव्यम् । समालोच्य परिणतिपर्यन्तमित्यर्थः । अन्यथाऽनर्थमाह—अतिरभसकृतानां सहसाऽनुष्ठितानां । कर्मणां गुणवतां वेति शेषः । आविपत्तेर्निष्पत्तिपर्यन्तं * विकल्पादाङोऽसमासः । विपूर्वात्पद्यतेर्निष्पत्त्यर्थत्वमुपसर्गवशाद्धातूनामनेकार्थत्वादित्यवगन्तव्यम् । हृदयदाही मनस्सन्तापकारी । शल्यतुल्यः शल्यप्रायो । विपाकः परिपाकदशा । भवति; अतस्सावधानेनैव कर्मजातमारम्भणीयं । तथाभूतस्यैव चित्तसमाधायकत्वादिति भावः ॥

स्थाल्यां वैदूर्यमय्यां पचति तिलखलं चान्दनैरिन्धनौघैः
सौवर्णैर्लाङ्गलाग्रैर्विलिखति वसुधामर्कतूलस्य हेतोः ।
छित्त्वा कर्पूरखण्डान् वृतिमिह कुरुते कोद्रवाणां समन्तात्
प्राप्येमां कर्मभूमिं न भजति मनुजो यस्तपो मन्दभाग्यः ॥

व्या—अतस्सत्कर्मानिनुष्ठातुः दुर्मेधस्कतामाह—स्थाल्यामिति । स मनुजः इह लोके । विदूरात्प्रभवति वैदूर्यं वालवायजमणिः । नि 'वैदूर्यं वालवायजमि'त्यमरः * 'विदूराञ्ञ्यः" इति ञ्यप्रत्ययः । अत्र विदूरशब्दो वालवायस्यादेशः पर्यायो वा तत्रोपचरितो वा । तेन 'वालवायाद्रिरेरसौ प्रभवति । स विदूरनगरात् । तत्र संस्कृत' इत्याक्षेपः प्रत्युक्तः ॥

"वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ "

वैदूर्यमय्यां वैदूर्यमणिविकारायां * विकारार्थे मयट् । स्थाल्यां पात्रे । चान्दनैश्चन्दनतरुसम्बन्धिभिरिन्धनौघैः काष्ठभारैः । तिलखलं तिलपिष्टं । पचति । तथा । सौवर्णैस्सुवर्णविकारैर्लाङ्गलाग्रैर्हलमुखैरर्कतूलस्य हेतोरर्काख्यवृक्षतूलार्थमित्यर्थः * 'षष्ठी हेतुप्रयोग' इति षष्ठी । वसुधां भुवं । विलिखति कर्षति । तथा कर्पूरखण्डान् कर्पूरकदलीकाण्डांश्छित्वा । कोद्रवाणां कोरदूषाख्यसस्यविशेषाणां । नि ॥ 'कोरदूषस्तु कोद्रवः' इत्यमरः । समन्तात्सर्वतोऽधिकमित्यर्थः - वृतिमावरणं । कुरुते । कोऽसावीदृशो दुर्भग इत्याशङ्कायामाह—इमां कर्मभूमिं कर्माचरणयोग्यभूमिं । प्राप्य यो मन्दभाग्यो निर्भाग्यो मनुजस्तपश्चान्द्रायणादिकर्म । न भजति न सेवते । इति सम्बन्धः; वैदूर्यपात्रे तिलपिष्टपचनादिप्रायं कर्मभुव्यस्यां तपोऽननुष्ठानमित्यर्थः । अतस्सर्वथा तत्कर्मानुष्ठेयं श्रेयस्कामेनेति तात्पर्यम् ॥

अत्र यस्तपो न भजति स तिलखलं पचतीत्यादि विशिष्टभजनपचनाद्योर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टैकत्वासम्भवात्सादृश्यलक्षणायामसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनाभेद इत्येतत्सर्वं मूर्खपद्धतौ व्याख्यातमितीहोपरम्यते ॥

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ९८

व्या—पुण्यविशेष एव फलं न त्वन्यदित्याह—नेति । आकृतिराकारसम्पत्तिरेव । नैव फलति फलकारणं न भवतीत्यर्थः । कुलं सद्वंशो वा । नैव फलति । शीलं सत्स्वभावो वा न फलति । विद्याऽपि वेदवेदाङ्गात्मिकाऽपि । नैव फलति । यत्नकृता प्रयत्नानुष्ठिता । सेवा राजादिपरिचर्या च । न फलति किं तु पूर्वतपसा पुराकृतसुकृतेन सञ्चितानि सम्पादितानि । पुरुषस्य सम्बन्धीनि । भाग्यानि । वृक्षायथा । वृक्षाइवेत्यर्थः—'इव वद्वा यथा शब्दा' विति दण्ड्याचार्यानुशासनात् । काले परिपाकसमय एव फलन्ति खलु । तपोजनितभाग्यविशेषव्यतिरेकेण फलजनकं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥

मज्जत्वम्भसि यातु मेरुशिखरं शत्रून् जयत्वाहवे
वाणिज्यं कृषिसेवनादि सकला विद्याः कलाः शिक्षताम्।
आकाशं विपुलं प्रयातु खगवत्कृत्वा प्रयत्नं परं
नाभाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः ॥ ९९

व्या—सर्वथाऽपि भाव्यभाविनोरावश्यकत्वं कर्मवशादेवेत्याह—मज्जत्विति। अम्भसि। मज्जतु मग्नो भवतु। जलस्तम्भादिनेति भावः। मेरुशिखरं। यातु गच्छतु। योगानुलम्बनादिनेति भावः। आहवे युद्धे। शत्रून् जयतु। वाणिज्यं क्रयविक्रयादि। कृषिः कर्षणं। सेवनं परिचर्या। दौत्यादिनेति भावः। ते कृषि-सेवने च तथा सकलाः समस्ताः। विद्याः वेदवेदाङ्गादयः॥

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥"

इत्येताश्चतुर्दशविद्याः। कला इतिहासागमप्रभृतीश्चतुष्षष्टिं कलाश्च शिक्षताम् अभ्यस्यतु। तथा। परमुत्कृष्टं। प्रयत्नं पादुकासिद्ध्यात्मकं। कृत्वा खगवत्खगेन तुल्यं। विपुलमाकाशं प्रयातु। तथाऽपि कर्मवशतो धर्माधर्मात्मककर्मवशादिहास्मिन् लोके। अभाव्यमभावि फलं न भवति। तथा भाव्यस्यावश्यम्भाविनः फलस्य। नाशः कुतः। तस्य ब्रह्मणाऽपि निवारयितुमशक्यत्वात्। 'यद्भावि तद्भवत्येव यदभावि न तद्भवे'दिति न्यायादिति भावः। अत्राम्भोमज्जनादीनां चतुष्षष्टिकलास्वेवान्तर्भूतत्वमवगन्तव्यम्। ताश्च कला मदीयशृङ्गारशृङ्गाटके संख्यातास्तत्रैव द्रष्टव्या इतीहोपरम्यते॥

वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये महार्णवे पर्वतमस्तके वा।
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥१००

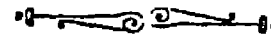
व्या—अतिसङ्कटस्थस्यापि प्राचीनपुण्यसद्भावे तु न क्षतिरित्याह—वने इति। अयं तु स्पष्टोऽर्थः॥

भीमं वनं भवति तस्य पुरं प्रधानं
सर्वो जनः स्वजनतामुपयाति तस्य ।
कृत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा
यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ १०१

व्या—किं बहुना । सुकृतिनस्तावत्सर्वमप्यानुकूल्यमेव प्रयान्तीति निगमयति—भीममिति । यस्य पुंसः । भीमं हिंस्रादिप्राचुर्येण भयङ्करं । वनमरण्यानी स्र्वं । प्रधानं नियतं । पुरं भवति । तद्वदशेषभोगसाधनं भवतीत्यर्थः । तस्य सर्वोऽशेषोऽपि । जनः । स्वजनतां विङ्करतामुपयाति । तस्य कृत्स्ना चतुरसमुद्रान्ता । भूः । सन्निधिभिःसमीचीनैः रत्नैर्महापद्मादिनिधानैर्निक्षेपैर्वा । रत्नैः श्रेष्ठवस्तुभिश्च । पूर्णा भवति । समस्तफलानि प्रसूतइत्यर्थः । कस्येत्यत आह । यस्य । नरस्य । विपुलं बहुळं । पूर्वसुकृतं पुराकृतसत्कर्मसञ्जातं पुण्यमस्ति वर्तते तस्येति सम्बन्धः । अतस्सत्कर्माचरणतत्परेणैव भवितव्यं श्रेयस्कामेनेति सन्दर्भाभिप्रायः ॥

इति नीतिशतके कर्मपद्धतिः सम्पूर्णा ॥

MISCELLANEOUS.

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या
धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥ १ ॥

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।
तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ २ ॥

येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ३ ॥

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।
न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ४ ॥

सूनुः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः
स्निग्धं मित्रमवञ्चकः परिजनो निष्क्लेशलेशं मनः ।
आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदातं मुखं
तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदहरौ संप्राप्यते देहिना ॥ ५ ॥

तानीन्द्रियाणि सकलानि तदेव कर्म सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव त्वन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ ६ ॥

त्वमेव चातकाधारोऽसीति केषां न गोचरः ।
किमम्भोदवराऽस्माकं कार्पण्योक्तिं प्रतीक्षसे ॥ ७ ॥

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयता-
मम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वे तु नैतादृशाः ।
केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद्वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥ ८ ॥

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा यत्राश्रिताश्च तरवस्तरवस्त एव ।
मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण कङ्कोलनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः ॥ ९ ॥

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान्रिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कुर्वाणो नावसीदति ॥ १० ॥
कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
तथाऽपि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ११ ॥
पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किं
नोलूकोऽप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ।
धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं
यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ॥ १२ ॥
को लाभो गुणिसंगमः किमसुखं प्राज्ञेतरैः संगतिः
का हानिः समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः ।
कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा कानुव्रता किं धनं
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्यं किमाज्ञाफलम् ॥ १३ ॥
अप्रियवचनदरिद्रैः प्रियवचनाढ्यैः स्वदारपरितुष्टैः ।
परपरिवादनिवृत्तैः क्वचित्क्वचिन्मण्डिता वसुधा ॥ १४ ॥
एकेनापि हि शूरेण पादाक्रान्तं महीतलम् ।
क्रियते भास्करेणेव स्फारस्फुरिततेजसा ॥ १५ ॥
लज्जागुणौघजननीं जननीमिव स्वामत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम् ।
तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ १६ ॥
एको देवः केशवो वा शिवो वा एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ।
एको वासः पत्तने वा वने वा एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ॥ १७ ॥

NOTES ON BHARTRIHARI

1. दिक्कालाद्यनवच्छिन्न = not limited by space, time etc : चिदेव चिन्मात्र = Of pure intelligence. चित् or pure intelligence is one of the three attributes of the Supreme Brahman. His other two definitions are सत् or existence and आनन्द or Supreme bliss. अनन्त = One who has no end. Another reading is आनन्द चिन्मात्र = Of blissful pure intelligence स्वस्य अनुभूतिरेव एकं (अद्वितीयम्) मानं यस्य तस्मै = The only proof of whose existence is the realisation of one's own self. मान = Proof. नमः = worshipful adoration.—used as an indeclinable. 'नमः स्वस्ति'—इत्यादिना चतुर्थी । नमः and स्वस्ति govern the dative case शान्त = tranquil or serene. तेजस् (ज्योतिरूपाय ब्रह्मणे) = to the Light (the lustrous spirit which pervades the universe). Mr. Telang points out that this Sloka is the opening sloka of Yogavasishta sara. This is the mangala sloka in every sataka of this author.

2. बोद्धारः = those who have great knowledge; hence, those who are capable of imparting knowledge, and whose duty it is to do so. मत्सर = Jealousy स्मय = Pride or arrogance. दूषित = corrupted by, demoralized by. अबोधोपहत = Over-powered by ignorance. जीर्ण—past passsive participle of जॄ, to wear out; here जीर्ण = buried within and unenjoyed by others. In some editions this sloka is given in the Vairagya Sataka ; and in its place the following sloka is given :—

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छति जनं सजनोऽन्यसक्तः ।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या
धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥

It is very probable that this stanza is spurious as it is more an utterance of a disappointed misanthrope than of a writer of

moral verses. See also notes on the first of the miscellaneous stanzas.

3. न जानातीत्यज्ञः। सुखं and सुखतरं are adverbs. आराध्यः = that can be pleased or satisfied. दुर्विदग्धः दुष्टं यथा तथा विदग्ध. and विदग्धः is past passive participle of दह् with वि। ज्ञानलवदुर्विदग्धः = One who is foolishly puffed up with a small bit of knowledge ब्रह्मापि = Even Brahma, who is the creator of everything, cannot please such a man. ब्रह्म = When this word is masculine, the meaning is 'Brahman, (the four-headed God);' when it is neuter, the meaning is 'Para Brahman or the Supreme soul.' "Little learning is dangerous"

4. प्रसह्य (indeclinable) = forcibly. मकरः मं (विषं) किरति from कॄ (to scatter) = a crocodile or alligator; more probably an extinct sea-monster, half fish, half serpent; for, in the older works मकर is classed under झष, fish. वक्त्रं (derived from वच् = to speak) = Mouth. दंष्ट्रा (दश्यते अनयेति) a fang or a large tooth. उद्धरेत् = may take out ऊर्मि = a wave. ऊर्मिमालाकुलम् = which is full of rows of waves. संतरेत् = can easily cross; from root तॄ = to cross भुजंग—भुजः सन् (कुटिलः सन्) गच्छति That which moves in curves. This word has two other forms भुजग and भुजंगम। कोपः अस्य संजातः कोपितः = provoked or roused to anger; or p. p. कुप—causal. तु adversative particle = but; never used in the beginning of a sentence; mostly used after the first word प्रतिनिविष्टः मूर्खः = A perverse fool. प्रतिनिविष्ट = Obstinate—past passive participle of विश् with प्रति and नि. दंष्ट्राङ्कुरात् is another reading for दंष्ट्रान्तरात्.

5. सिकता = sand—always used in feminine plural. तिलस्य तत्सदृशस्य वा विकारः तैलं = oil. यत्नतः is indeclinable. The particle तस् at the end of a noun converts the noun into an indeclinable and gives it the sense of the ablative case. पीडयन् = by pressing.

मृगाणां तृष्णा यासु ताः मृगतृष्णाः। ता एव मृगतृष्णिकाः = mirage. So called, because thirsty deer were often drawn away by this illusion. Note the use in plural. पातुं इच्छा पिपासा—Desiderative noun form of पा = to drink, पिपासार्दित = afflicted by thirst. शशविषाण = the horn of a hare (which does not really exist). Hence an impossible or imaginary thing. Compare "मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः। एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्ग धनुर्धरः॥"

6. असौ is to be construed with in the fourth line = He who. व्यालं = 'A wild elephant or a serpent.' बालमृणालतन्तुभिः = by means of the fibres of a tender lotus stalk. रोद्धुं = in order to bind; from रुधू = to bind. समुज्जृम्भते = tries. भेत्तुं—छेत्तुं is another reading. वज्रमणिः = diamond. शिरीषकुसुम is the flower worn by young women in their ears. It is regarded as the type of delicacy प्रांतेन = by the edge of सन्नह्यति = prepares oneself to. मधुरस्य भावः माधुर्यं = sweetness. मधुबिन्दुना = with a drop of honey. क्षाराम्बुधिः = The ocean of salt. क्षारमयानि अम्बूनि धीयन्ते अत्र क्षाराम्बुधिः। ईहते = attempts. प्रतिनेतुमिच्छति may be compounded into one word, *viz.* प्रतिनिनीषति = wishes to turn (into good ways). सुष्टु, धीयते (पीयते) सुधा। सुधां स्यन्दितुं शीलं एषां तैः सुधास्यन्दिभिः = flowing with nectar. शोभनानि उक्तानि तैः सूक्तैः = with pleasant words. In some texts the fourth line is given thus:— नेतुं वाञ्छति यः खलान्पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः। The sense is the same in either case.

7. स्वायत्तं = That which is dependent on oneself. एकान्तं (Indeclinable) = wholly. विधात्रा = by Brahma, the creator. विनिर्मितं = created; p p. of मा with वि and निर्। अज्ञस्यभावः अज्ञता = ignorance. सर्वेविदन्ति सर्वविदः = the all-knowing; the very learned. समाज = an assembly of men. छादन = covering; or veil. विभूषण = Ornament. मुनेर्भावः मौनं = silence. पण्डा (Knowledge) एषां संजाता पण्डिताः। न पण्डिताः अपण्डिताः। Cf. the proverb. 'Silence is gold.'

8. यदा—तदा Indeclinable correlatives = when, then. किंचित् जानातीति किंचिज्ज्ञः = one who knows very little. मदान्धः = Blind with arrogance. सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । अवलिप्तं = Proud. किंचित् किंचित् = little by little. सकाश = vicinity. अवगत = Known. मूर्खोऽस्मीति अवगतं = understood that I am a blockhead. व्यपगतं = disappeared. Just as a fever goes away by using a good medicine, so did my vanity disappear when I understood, little by little, my ignorance, by keeping company with the learned.

Cf. Pope's famous lines :—

"A little learning is a dangerous thing :
Drink deep, or taste not the Pierian spring ;
There shallow draughts intoxicate the brain,
And drinking largely sobers us again—"

9. क्रिमि = a worm. Another reading is कृमि । कुल = collection. चितं = covered with or full of—past p. participle of चि = to collect. लाला = saliva derived from लल् = to play. क्लिन्न—past p. participle of क्लिद् = to become wet. विगन्धः अस्य अस्तीति विगन्धि । जुगुप्सितं = disgusting ; abhorrent—past p. participle of गुप् (*A*)—to censure (present जुगुप्सते) In form, it is the desiderative of गुप् । निरुपमरसप्रीत्या = with the fondness of matchless sweetness ; as if it were of unmatched sweetness. Some editions have निरुपमरसं प्रीत्या, where the meaning of निरुपमरसं (adv.)—with incomparable relish. Decline अस्थि and श्वन् । खरास्थि = the bone of an ass—another reading is नरास्थि । निर्गतं आमिषं (मांसं) यस्मात्तत् निरामिषं = without any meat (sticking to it) पर्शूनां (ribs) समूहः पार्श्वं पार्श्वे तिष्ठतीति पार्श्वस्थः = standing beside शङ्कते = cares. जंतु = creature ; used to show contempt. परिग्रहफल्गुता = worthlessness of the thing obtained.

10. शर्वस्येदं शार्वं = of or pertaining to Siva पशुपतिशिरस्तः = from the head of Pasupathi or Siva. Here the particle तस् is added in the sence of the ablative case. धरतीति धरः । क्षितेः धरः

क्षितिधरः—महीं धरतीति महीध्रः—A mountain is so called, because it is supposed to give support to the earth. Here, there is a particular reference to the Himalaya mountain. उत्तुंग = very high. अवनि = the earth च and अपि = and even. जलानि धीयन्तेऽत्र जलधिः = Ocean. अधो (indeclinable)—same as अथ स्तोकं पदं उपगता = has gone down to a low position. भ्रष्ट—p. p. of भ्रंश् = to drop down. विनिपातः = ruin or calamity. शतमुखः—शतं (अनेकानि) मुखानि (द्वाराणि) यस्य (or यस्मिन्) सः—As applied to the river, it means "having many mouths or openings into the sea"; as applied to arrogant persons, the meaning is, "in very many ways.'

The allusion in this sloka is this :—When the 60,000 sons of Sagara, who went to the nether world in search of the sacrificial steed, were burnt to ashes by the anger of the sage Kapila, Bhagiratha, the great-grand-son of Sagara, practised the most austere penance, and succeeded in bringing down the celestial river Ganges form heaven to the lower regions to purify the ashes of his 60,000 ancestors. The successive courses of the river while descending, are described in the sloka.

In some editions the first line is given thus :—शिरःशार्वं स्वर्गात् पतति शिरसः तत्क्षितिधरं। अधोऽधो गङ्गेयं is another reading for अधो गङ्गा सेयं. Ganga goes down and down.

11. वारयितुं = to prevent (from acting). This word is to be construed with सूर्यातपनागेन्द्र &c. हुतं भुङ्क्ते इति हुतभुक् = He who eats the sacrificial offerings, *i.e*, fire. छत्र = Umbrella. नागेन्द्र = the king of elephants. निशिताङ्कुश = a sharp Elephant goad. समद = maddened during the rutting season. निशित—p p. of शो with नि। भेषजसंग्रहैः = By collections of medicines; Ayurvedic medicines often includes a large number of vegetabe drugs. प्रयोग = Operation or action. मन्तारं त्रायन्ते (रक्षन्ति) मन्त्राः। शास्त्रविहित = prescribed by the shastras. विहित p. p. of धा with वि। ओषः (दीप्तिः) धीयते अत्र ओषधिः - ओषधेः इदम् औषधम् = medicine; hence, cure.

The Chapter on fools closed with the eleventh Sloka. The chapter on Vidwans begins here with the mention of Sastraic learning.

12. शास्त्रैरुपस्कृता शब्देन सुन्दराः गिरः येषां ते शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दर-गिरः = those whose utterances are beautiful by the use of words and forms that have been polished by sciences such as grammar and rhetoric. उपस्कृत = refined. When the prepositions उप, सं and परि are added to the root कृ, an स् creeps in between the root and the preposition in the sense of 'to adorn' शिष्येभ्यः प्रदेयः आगमः येषां ते शिष्यप्रदेयागमाः—आगमः = science or learning. प्रदेय—potential participle of दा with प्र that are fit to be given (taught) विख्यात = famous. विषय = country. जाड्यं = folly or stupidity. वसूनि दधातीति वसुधा (Earth) वसुधायाः अधिपः वसुधाधिपः = king. अर्थं = riches. विना + अपि = even without ईश्वरः = Lord (here), rich (in his learning). कुत्स्यः = fit to be blamed. कुत्सिताश्च ते परीक्षकाश्च कुपरीक्षकाः = false valuers, quacks that pose as experts in valuation अर्घतः (indec) in the sense of अर्थात्। cf. सदाश्रयेण शोभन्ते पण्डिता वनिताऽलताः अर्घतः पातिताः = made to fall from their true value = undervalued. ते is to be understood as the complement of यैः. By Sastram the poet means specially Vyakaranam. He says later. अणि व्याकरणे.

13. हर्ता = one who takes away or seizes, such as a thief, a robber or an extrotionate king; personal noun from हृ = to take away. गोचरं न याति = is not within the range of, is not accessible to. किमपि = indescribable. शं = Happiness. अर्थिनः = Those who beg, suppliants. In the case of विद्या, the suppliant is a विद्यार्थिन्, a student (*lit* one who begs to be given knowledge). प्रतिपाद्यमानमपि = though it is bestowed. अनिशं (indec.) = always कल्पान्त end of the world, universal destruction. Wisdom is external and persists even after the universes are dissolved into primordial matter. विद्येति आख्या यस्य तत् विद्याख्यं। अन्तर्धनं = internal wealth. अस्ति is to be understood after येषां नृपाः—vocative case. मानं = pride. उज्झत—Imperative second person

plural of उज्झ् = to abandon. स्पर्धते = emulatss, vies with, rivals; (here) can rival. अलंकार is व्यतिरेक. This is a unique dharma.

14. अधिगतः परमार्थः यैस्ते अधिगत परमार्थाः = those who have learnt the highest truth. गम् with अधि (lit) = to obtain to acquire Another reading is परिगत मावमंस्था; अवमंस्थाः—2nd per. sing. aorist of मन् with अव. (Atm. IVth con); the letter अ is dropped owing to the presence of the prohibitive particle मा। तृणमिव लघुलक्ष्मीः = wealth which in their eye is as light and insignificant as straw संरुणद्धि — 3rd per. sing. pres. Parasm of रुध् with सं VIIth con.) अभिनवाश्च ता मदरेखाश्च, ताभिः श्यामानि गण्डस्थलानि येषां ते अभिनवमदरेखाश्यामगण्डस्थलाः = those (elephants) whose temples are colored with streaks of fresh rut. बिसतन्तुः = the fibre of a lotus stalk; वारण = 'restraining chain;' also 'elephant.'. Alankara is दृष्टान्त. The comparison is reflected.

15 अम्भोजिनीनां वने यः विहारः स एव विलासः अम्भोजिनीवनविहार विलासः = the pleasure of sporting in the midst of a collection of lotus plants हन्ति (मनोज्ञं गच्छतीति) हंस = a swan; cf. Latin, 'anser' = a goose. The description of this bird as given by Sanskrit Writers is more poetical than real. It is represented as being gifted with the peculiar power of separating milk from water. Cf. "हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः" हन्ति = kills *i.e.* destroys. S नितरां (indec.) = very much. विधाता = the God Brahma. दुग्ध (P.P. of दुह = to milk) = milked; also (noun) 'milk' In the text, it means 'milk.' दुग्धजलभेदविधौ = in the act of separating milk from water वैदग्ध्यं = Skill. This stanza is a hit against kings who are too egoistic to be real patrons of learning; their offended pride may exile a learned man from the kingdom; but can it deprive him of his knowledge? Alankara is अप्रस्तुत प्रशंसा.

16. केयूराणि = bracelets. चन्द्रोज्ज्वला हाराः = Necklaces that are shini- [illegible] moon. विलेपनं = any perfume for the body from लि[illegible] to anoint. मूर्धजाः (मूर्ध्नि जायन्ते) = hair

growing on the head. न भूषयन्ति = do not adorn—to be taken along with each of the words केयूराणि &c., but, when the subject is singular as in स्नानं, विलेपनं &c., the verb is to be understood as भूषयति to be in concord with the subject. समलंकरोति सम्यक् अलंकरोति = well adorns. संस्कृता = refined धार्यते = is possessed. क्षीयन्तेऽखिलभूषणानि = all ornaments perish. Another reading is क्षीयन्ते खलु भूषणानि. Here खलु is simply ornamental, or may be taken to mean "indeed" to imply that it is a self-evident truth. सततं = always. वाग्भूषणं = the ornament of speech is a genuine ornament, the only real ornament. Alankara is व्यतिरेक.

17. नाम = indeed. रूपं = beauty of form, प्रच्छन्न यथा तथा गुप्तं प्रच्छन्नगुप्तं = that which is protected secretly. भुज्यन्ते इति भोगाः। तान् करोतीति भोगकरी = the giver of all kinds of enjoyment. गुरूणां गुरुः = greatest of the great; the precepter of all preceptors. विद्या बन्धुजनो विदेशगमने Cf. 'स्वदेशमिन्नं परदेशबन्धुं विद्यासुधां ये पुरुषाः पिबन्ति' राजसु पूज्यते = is honoured in the presence of kings: another reading is राजसु पूजिता, wherein the use of the locative is not quite idiomatic. विहीन = devoid of—P. P. of हा with वि = to abandon. पशुः = a brute. बध्नाति (मनः स्नेहादिना) बन्धुः = a relative. The अलंकारः or Figure of speech here is मालारूपकालंकारः, or a chain of metaphors. It is a *Rupaka* when the *Upamana* and the Upameya are spoken of as identical, to show very strong similarity.

18. क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं—If there is patience, what necessity is there for an armour. That means, you can better protect yourself with patience than with armour. Another reading is क्षान्तिश्चेद्वचनेन किं—If a man possesses patience, there is no need for him to speak pleasant words; or, if a man has patience, then the bad words of the wicked will have no effect on him. किमरिभिः = where is the need for (other) enemies? देहः एषां अस्तीति देहिनः

= Human beings. ज्ञातिः = an agnatic relative; disputes about succession rights among agnates are more certainly destructive than fire. दिवि भवं दिव्यं = celestial. सर्पः = a serpent, from सृप् = to creep. ज्ञातिश्चेत्, यदि दुर्जनः, both idioms convey the meaning "if there be" न वदितुं योग्या अवद्या न अवद्या अनवद्या = अनिंद्या, faultless, irreproachable. किमु = किं + उ = why indeed. सुकविता = good poetic or descriptive skill, sound knowledge. राज्ञः भावः (कर्म वा) राज्यं = royalty, sovereignty; kingdom.

19. दक्षिणस्य भावः दाक्षिण्यं = kindness, or परच्छन्दानुवर्तनं—acting in accordance with the pleasure of others. परिजन = a servant—another reading is परजन = stranger. शठस्य भावः शाठ्यं = guile; such as diplomatic guile. नयः = policy or farsighted prudence. ऋजोः भावः आर्जवम् = sincerity. शूरस्य भावः शौर्यं = valour. कान्तेति जनः कान्ताजनः धृष्टता = boldness, unyeilding firmness. नारिजने is another reading. धूर्तता is another reading for धृष्टता। कला = art. तेषु + एव = in them alone—They alone are the upholders of the social world. लोकस्थितिः = the existence of the universe; the stability of the world.

20. जाड्यं = sluggishness. धियः—gen. sing. of धीः, intellect सिञ्चति वाचि सत्यं = sprinkles truthfulness on speech. मानोन्नतिः = great respect or honour. दिशति = प्रयच्छति = gives. अपाकरोति = removes. प्रसादयति = निर्मलयति = makes pure. तनोति = spreads. सत्संगतिः = the company of good people. Decline पुंस्. The figure of speech is समुच्चयालंकारः—bring together many actions or attributes.

21 जयन्ति ते = pre-eminent are they. जि = 'to conquer' is here used in the sense of 'to be supreme or pre-eminent,' (It is generally used intransitively in this sense, in benedictory stanzas or salutations) सुकृतिनः = fortunate persons, cf. "सुकृती पुण्यवान्धन्यः" सिद्धः रसः येषां ते सिद्धरसाः or रससिद्धाः = Those that have mastered the essence of (all kinds of) sentiment. *Rasas* are

usually said to be nine in number, श्रृंगार, वीर, करुणा &c.; according to some rhetoricians, they form the very essential of a literary composition, poetry, prose or drama—रसात्मकं काव्यं. कवीश्वराः—lords among literary authors, poets, prose writers or dramatists. जरा च मरणं च ताभ्यां जातं जरामरणजं। यशएव कायः तस्मिन् = Body of fame (not physical body) रससिद्धाः has been construed as equivalent to "those that have realized Brahman." The words convey that meaning also, Brahman knower is the true vidwan. Brahman is the true रस रसोवैसः when he wrote about. विद्वन्.

22. क्षुधाक्षामः क्षुत्क्षामः = wasted by starvation. क्षाम P. P. of क्षै = to be emaciated. जराकृशः = reduced by old age. शिथिल प्रायः = who is almost in an enfeebled condition. शिथिल is derived from श्लथ् = to slacken; प्राय is added at the end of a compound in the sense of 'for the most part,' 'almost.' विपन्नदीधितिः = one whose bodily lustre is lost. प्राणेषु—This word is always used in the plural as the *Pranas* are considered to be five in number इभ = an elephant; cf. Latin 'Ebur.' विभिन्न = torn open—p. p. of भिद् with वि—कुम्भ = the frontal lobe on the forehead of an elephant. पिशित = flesh. ग्रासः = mouthful, from ग्रस् = to swallow; hence, 'food'. मत्तेभेन्द्रस्य विभिन्नः यः कुम्भः, तस्य पिशितं, तस्य ग्रासः, तस्मिन् एकं (मुख्यं) यथा तथा बद्धा स्पृहा येन सः he, whose desire is bound up chiefly with tasting the flesh torn out of the frontal lobes of the lords of elephants, intoxicated (with their strength) जीर्ण— P. P. of जृ = to waste. मान महत् = rich or great in pride, greatly proud. अग्रेसरतीति अग्रेसरः = moving in front, first, or best केसराः (manes) अस्य सन्तीति केसरी (lion).

23. स्नायुश्च वसा च स्नायुवसे। स्वल्पयोः स्नायुवसयोः अवसेकेन मलिनं अवसेक = contract. स्नायु = tendon. वसा = bone-marrow. Another reading is स्वल्पं, meaning 'insignificant.' which then qualifies अस्थिकं अवशेष is another reading for अवसेक निर्मांसं fleshless. अस्थिकं—The क is added to show diminutiveness, or contempt. परितोषमेति

may be compounded into one word as परितुष्यति । क्षुधायाः शान्तिः तस्यै—क्षुत् is another form of क्षुधा; भवति = some such word may be understood at the end of the line, हिनस्तीति सिंहः—हिंस् becomes सिंह by letter transference which occurs in many languages—सिंहो वर्णविपर्ययात् is the rule of grammar. जम्बुक = a jackal जम्बूक is also used. निहन्ति pres. 3rd. per sing. of निहन् = to kill; द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः An elephant is so called because, it first draws the water by the trunk, and then pours it into the mouth. कृच्छ्रगतोऽपि = though he is in trouble. सत्वानुरूपं = worthy of its greatness, corresponding to his strength.

24. लाङ्गूलचालनं = wagging of the tail. चरणावघातं = pawing or scraping with the fore-foot. Another reading is चरणावपातं, which means "falling at the (master's) feet" वदनञ्च उदरञ्च वदनोदरं तस्य दर्शनं वदनोदरदर्शनं = showing its mouth and belly. पिण्डं ददातीति पिण्डदः = one who gives a mouthful of food. पुमांश्चासौ गौश्च पुंगवः। गजः पुंगव इव गजपुंगवः = the lordliest of elephants धीरं (adverb) = majestically. चाटुशतं a hundred entreaties; repeated coaxing. भुंक्ते—VII-Atm. The root भुज् is Atm. when it mean 'to eat' but is used both as Atm. and Parasm in the sense of 'to protect.'

25. परिवर्तितुं शीलं अस्य परिवर्तिन् = rotating. संसार = wordly existence. It is always popularly spoken of as a चक्र or wheel. The reference is to the doctrine of re-incarnation, in which the rotation of the wheel brings np birth and death alternately. cf "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च"–also "पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनं"—वा is usually added to the interrogative pronoun and its derivatives like इव or नाम, and may be translated by 'I should like to know,' indicating a sort of contempt for the ordinary human being whose birth or death need be given no thought. सजातः *he* (alone) is counted as born, who—समुन्नति —eminence, exaltation.

26. कुसुमस्तबकस्येव = as is the case with a bunch of flowers it is one word. cf. 'वागर्थाविव.' स्तबक = bunch. द्वाववयवौ यस्याः सा द्वयी। प्रशस्तं मनः अस्येति मनस्विन् = a high-minded person. मूर्ध्नि

Another form is मूर्धनि—सर्वलोकस्य means सर्वेषां जनानां। स्थीयेत is understood after मूर्ध्नि. शीर्यते impersonal pres. 3rd per. sing. of शॄ to fade. वन एव = वने + एव. cf. "नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि"—In some editions, this sloka is repeated in a slightly different form.

27. अन्ये = those other (than the sun and the moon). बृहस्पतिः प्रभृतिः (आदिः) येषां ते बृहस्पतिप्रभृतयः = Brihaspati and others. संभाविताः = esteemed, respected. पञ्चवा षड्वा पञ्चषाः = five or six. This is a Bahuvrihi compound. प्रति, Governs the accusative. विशेषेषु (In great persons) यः विक्रमः, तस्मिन् रुचिः यस्य सः विशेषविक्रमरुचिः Having a taste for (showing off) his great prowess; or having a taste for (showing off) his prowess against great persons. एषः = "this well-known." रुचिः + राहुः = रुचोराहुः। वैरायते (= वैरंकरोति) is a nominal verb, or a verb derived from a noun. ग्रसते = eats; eclipses. दिवा (दिनं) करोतीति दिवाकरः = sun. निशायाः प्राणेश्वरः = the lord of the night, *i.e.*, the moon. भास्वरौ from भास् 'to shine,' to which the termination वरच् is added. It is used here in the sense of "the two shining ones." भ्रांतः = O Brother! used as a familiar form of address. Another reading is भ्रातः = 'wandering.' पर्वणि = during new-moon and full-moon. दानवपतिः = The demon chieftain, Rahu. शीर्षमेव अवशेषः यस्याः सा शीर्षविशेषा आकृतिः यस्य सः शीर्षविशेषाकृतिः One who has only his head remaining. "When the nectar, that was churned out of the milk ocean, was being served to the Gods, Rahu disguised himself and attempted to drink it along with them. But he was detected by the sun and the moon who informed Vishnu of the fraud. Vishnu, thereupon, severed his head from the body; but as he had tasted a small quantity of nectar the head became immortal, and is supposed to wreak its vengeance on the sun and moon at the time of conjunction and opposition." Apte.

28. भुवनानां श्रेणिः तां = The row of (fourteen) worlds, शेषः a celebrated serpent. said to have 1000 heads, and respresented

as forming the couch of Vishnu or as supporting the entire world on his head फणा फलकानीव तेषु स्थितां तां = resting on the expanded hoods which are like planks: कमठपतिना = By the king of tortoises—This refers to the second or Kurma incarnation of Vishnu. He is supposed to support the whole universe together with Adisesha on his back. पृष्ठस्य मध्ये मध्येपृष्ठं an अव्ययीभाव compound; "पारे मध्ये षष्ठ्या वा"—The loc. sing. of पार and मध्य are often used aa the first members of an adverbial compound; as मध्येसरणि; पारेगङ्गं. They are also used optionally as the second members of षष्ठीतत्पुरुष in which case the forms are सरणिमध्ये, गङ्गापारे—धार्यते = is borne, क्रोड = bosom, or interior पयांसि धीयन्ते अस्मिन्निति पयोधिः = Ocean अनादरात् = without any great effort; with great ease. अहह—an interjection showing wonder. निर्गताः सीमा येभ्यः ते निःसीमानः = boundless or immeasurable. माला दीपक is the Alankara.

29. वरं (indecl.) is preferable. In this sense, the word is used with the clause containing the thing preferred, and नच, नतु or नपुनः with the clause containing the thing to which the first is preferred (both being put in the nominative case.) प्राणोच्छेदः = putting an end to one's life. Another reading is पक्षच्छेदः (cutting off of the wings), which seems to be better, as it fits in with the legend, mentioned later. मदेन सह वर्तत इति समदः = proud मह्यते पूज्यते इति मघवान् or मघवा = God Indra समदश्चासौ मघवांश्च । तेन मुक्तः कुलिशश्च तस्य प्रहाराः तैः । Decline मघवन् । कुलिशं = thunderbolt. उद्गच्छन् बहुलः यः दहनः तस्य उद्गारैः गुरवः तैः । दहतीति दहनः = fire; उद्गच्छत् = going up. उद्गार = emitting; गुरुः = great. तुह्यतीति तुषारः (snow) तुषार—प्रधानः अद्रिः तुषाराद्रिः तस्य । तुषाराद्रेः सूनुः the son of the Himalayas, viz, Mainaka पितरि क्लेशविवशे = when his father was beside himself with pain. कहह shows sorrow, 'Alas.' पयसां पतिः = the lord of the waters, i.e., ocean. पतिः is not declined like हरिः । उचित—p.p. of उच् = to be fit. The allusion, in the sloka, is to the following Puranic legend:—Formerly all the mountains had

wings, by which they were able to fly about and alight on cities thus destroying them. Indra was enraged at this, and clipped their wings with his thunderbolt. But Mainaka was able to escape from his wrath, by hiding himself in the ocean, which was friendly towards him.

30. न विद्यते चेतनं यस्य सः अचेतनः = an inanimate object. पाद has two meanings. (1) rays. (2) feet. प्रज्वलति (1) blazes up. (2) is roused to anger. इनकान्तः = sunstone : Cf. "स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ताः तदन्यतेजोभिभवाद्वमन्ति " Sak. II. 7. तेजः अस्यास्तीति तेजस्वी = a spirited person. परकृतनिकृतिं = humiliation caused by others. विकृतिं is another reading for निकृतिं।

31. प्रशस्ताः कपोलाः or कपोलाः भित्तयः इव कपोलभित्तय = excellent or broad temples. भित्तिः also means "wall" hence कपोलभित्तिभिः means also wall-like temples. मदेन मलिनाः कपोलभित्तयः येषां तेषु मदमलिनकपोलभित्तिषु । सत्त्वं एषां अस्तीति सत्त्ववन्तः = those who have strength. 'नखलु वयस्तेजसां हेतुः'—Cf. 'तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते,' also 'गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः।'

32. जातिः = 'caste. रसातलं = one of the nether worlds. रसातलं यातु—cf. 'Go to the devil' or 'Go to dogs. तस्यापि अधः = even lower than that. गच्छतां—गम् is generally Parasm. Here it is used as an Atm. शीलं = virtuous life or good conduct. शिलाः अस्मिन् सन्तीति शैलः = a mountain, अभिजनः = Noble descent. वहति-हव्यं इति वह्निः = fire. शूरस्य भावः कर्म वा शौर्यं = valour. वीरस्य कर्म भावो वा वैरं (enmity) वैरमस्यास्तीति वैरी शौर्ये वैरिणि = in that enemy called "valour." आशु (ind) = soon. नः Gen. pl. of अस्मद् । तृणस्य लवेन प्रायाः (सदृशाः) तृणलवप्रायाः = worthless as a bit of straw. Cf. "धनमार्जय काकुत्स्थ धनमूलमिदं जगत् । अन्तरं नाभिजानामि निर्धनस्य मृतस्य च.' This and the next sloka are written in a cynical vein. The poet is angry with the world in placing material wealth far above everything truly great.

33. विद्यते स इति वित्तं = Wealth. कुलस्य अपत्यं or कुले जाता कुलीनः = One born in a good family. पण्डा (learning) अस्य सञ्जातः इति पण्डितः = a learned man. श्रुतं अस्यास्तीति श्रुतवान् = 'One learned in the Vedas and the Sastras.' This mustbe distinguished from the past active paticiple. श्रुतवान् which means 'one who had learned.' गुणं जानातीति गुणज्ञः = one who has discrimination of merits. वक्ता = an eloquent person. द्रष्टुं योग्यः दर्शनीयः = hand some. काञ्चति इति काञ्चनं = Gold—lit. that which shines.

34. दुष्टः मन्त्रः यस्य (राज्ञः) सः दुर्मन्त्रः तस्य भावः दौर्मन्त्र्यं = bad policy, or दुष्टाः मन्त्रिणः (प्रधानानि) यस्य तस्य भावः तस्मात् = by having wicked councillors. यतिः = a Sanyasin—from यम् = to restrain. सङ्ग = worldly attachment. लालना = indulgence. For parallel passages for each of these statements, vide commentary. अध्ययनस्य अभावः तस्मात् = By not studying. कुत्सितः चासौ तनयः च कुतनयः तस्मात् = by a bad son. शीलं = good character. खलोपासनात् = by keeping company with the wicked ह्रीः = modesty. माद्यन्त्यनेनेति मद्यं तस्मात् = By drinking intoxicating liquor. अनवेक्षण = want of proper supervision. कृषिः = husbandry—from कृष् = to plough. स्नेहः = natural affection. प्रवासाश्रय = living away from home. मित्रस्य भावः मैत्री = friendship. अप्रणय = want of affection or familiarity or confidence. समृद्धिः = plenty or prosperity अनय = want of rectitude. त्याग = giving away; extravagance प्रमाद = carelessness. Another reading is त्यागप्रमादात्, meaning "careless (*i.e.*, indiscriminate) charity." This appears more rational.

35. भुज्यत इति भोगः = enjoyment. गतयः = ways. तयाणां पूरणी तृतीया। तृतीया गतिः = third way, viz, destruction—A man should either himself use his riches for his own enjoyment or give it to others who will make use of it; but, if he simply hoards it like a miser, it is sure to be lost and destroyed. From the order in which the words दानं भोगः and नाशः are given in the sloka, it is to be understood that दानं is the best of the three; भोगः come next but नाशः is the worst.

36. शाणोल्लीढ: = polished by the whetstone. लीढ: p.p. of लिह् समरविजयी = a victor in a battle. हेतिः = a weapon; दलित = cut p.p. of दल् =to cleave—Another reading is निहत = wounded. मदक्षीण: = reduced by the flow of rut—क्षीण—p. p. of क्षी = to waste away. शरत् – autumn. आश्यानानि पुलिनानि यस्याः सा: आश्यानपुलिना = having sand-banks (appearing in its bed), not yet wholly dry, कलैव शेषः यस्य सः कलाशेषः = with just a sixteenth part of his disc left—कला तु षोडशो भागः The allusion is to a puranic legend which explains the waning of the moon by saying that the Gods drink away the moon's *kalas* one by one during the dark fortnight, and that the moon that gives away his body deserves praise. बालवनिता = a young woman. तनोर्भावः तनिमा तेन तनिम्ना = thinness, reduced condition. गलित: = spent. अर्थिन: = mendicants. नराः—Other readings are नृपाः and जनाः। अलंकारा दीपका·

37. परिक्षीण: = a poor man; *lit.* one who has been reduced (to poverty). स्पृहयति यवानां प्रसृतये—स्पृह् governs the dative. यवानां प्रसृतिः = a handful of barley. कलयति = reckons. धरित्री = Earth. अनेकान्ता = uncertain. गुरुलघुतया = By the greatness and smallness. Under certain circumstances great things appear small and under other circumstances small things appear great. So it is one's status in life that causes these appearances. प्रथयति = magnifies; संकोचयति = belittles.

38. दोग्धुं इच्छसि दुधुक्षसि—desid. of दुह् = to milk क्षितिः धेनुरिव तां क्षितिधेनुं = the Earth-Cow. तेन = then. लोकं = the world, i.e., the Subjects. पुषाण—Imperative 2nd pers. Sing. of पुष् = to nourish, foster. IX conj. सम्यक् and अनिशं are indeclinables. तस्मिन् परिपुष्यमाणे is a loc. abs. The addition of परि to पुष् gives the meaning of "very well." "excessively." नानाफलं = a variety of fruits, i.e, benefits. कल्पलता—a creeper of Indra's paradise, which is supposed to grant all desires.

39. परुषा = harsh or cruel. प्रियवादिनी = that which is kind in words. हिंस्रा = ruthless—derived from हिंसू = to kill or torture. दयत इति दयालुः = merciful. अर्थ एव परः यस्याः सा अर्थपरा । (मां याचस्व' इति) वदतीति वदान्या = munificent नित्यं व्ययः यस्याः सा नित्यव्यया = spending always; spendthrifty. प्रचुरं नित्यञ्च धनस्य आगमः यस्याः सा = acquiring wealth always and in plenty, वाराङ्गना = a harlot. नृपनीतिः = The politics of a king. न एकं अनेकानि अनेकानि रूपाणि यस्याः सा अनेकरूपा = that which has many forms.

40. आज्ञा = 'command'—here used in the sense of 'power to command.' ब्रह्म (वेदं) विदन्तीति ब्राह्मणाः । तेषां ब्राह्मणानां पालनं = protection of Brahmanas. षट् is a separate word पृथिव्याः ईश्वरः पार्थिवः (= a king) तस्य सम्बुद्धिः पार्थिव । पार्थिवोपाश्रयेण may also be taken as one word—पार्थिवानां उपाश्रयेण = by resorting to (those) kings.

41. निजस्य फालमेव पट्टं तस्मिन् लिखितं—'written on one's forehead.' This is a theory of the fatalists that what we are destined to be is written on our forehead. स्तोकं = small or little, मरुस्थलं = 'sandy desert.' नितरां is indeclinable = always. मेरौ = in Mount Meru (which is supposed to be made of gold). अतः = than that (which is written on our foreheads). धीरः firm or धियं रातीति धीरः = a strong-minded or resolute person. वित्तं येषां अस्तीति वित्तवन्तः तेषु । कृपणा = mean. वृथा = 'in vain'—is an indeclinable मा कृथाः = do not do.—When मा is used with the aorist, the initial अ of the verb is dropped. पयसां निधिः पयोनिधिः = ocean तुलया संमितं तुल्यं —Equal in quantity.

42. न विद्यते करुणा यस्य सः अकरुणः । तस्य भावः अकरुणत्वं = want of pity or sympathy. अकारणविग्रहः = groundless quarrel योषित् = —woman. सुजनाश्च बन्धुजनाश्च तेषु । सहनशीलः सहिष्णुः । न सहिष्णुः असहिष्णुः । तस्य भावः असहिष्णुता = envy. प्रकृत्या सिद्धं प्रकृतिसिद्धं = Natural. दुष्टः आत्मा येषां तेषां दुरात्मनां = to the evil-minded.

43. दुष्टश्चासौ जनश्च दुर्जनः = a wicked person. परिहर्तुं योग्यः परिहर्तव्यः = should be avoided. मणिना = with a jewel. भयं करोतीति भयङ्करः = terror-striking. Sanskrit poets say that a very superior sort of cobra has a gem in its hood. Alankara is Drishtanta.

44. ह्रीः अस्यास्तीति ह्रीमान्। तस्मिन् ह्रीमति = in him who is bashful or modest. जाड्यं = dullness of intellect. व्रतैः शुचिः तस्मिन् = in one who piously adheres to religious observances. दम्भः = ostentation. कितवस्य भावः कैतवं = Hypocrisy. निर्घृणस्य भावः निर्घृणता = ruthlessness. विगता मतिः यस्मात् सः विमतिः तस्य भावः विमतिता = foolishness. दीनस्य भावः दैन्यं = low-spiritedness; want of proper spirit. प्रियं यथा तथा आलपितुं शीलं अस्येति प्रियालापी तस्मिन् = In one who is agreeable in speech (wishing to spare others' feelings) तेजः अस्यास्तीति तेजस्विन्. The brilliant. अवलिप्तस्य भावः अवलिप्तता = pride. मुखं अस्यास्तीति मुखरः तस्य भावः मुखरता = talkativeness. वक्तव्येषु या शक्तिः तया स्थिरः eloquent in what has to be said को नाम = who, indeed. गुणः येषां अस्तीति गुणिनः तेषां। अङ्कितः = Branded as false.

45. पिशुनता = back-biting. पातक = sin. तीर्थं = holy waters; shrine. सुजनस्य भावः सौजन्यं = kindness, a good heart. बलेन परिजनेन = with followers. महतः भावः महिमा। अपकृष्टयशः अपयशः = ill-fame.

46. शशः अस्मिन्नस्तीति शशी = Moon. दिवसे धूसरः = pale and lustreless during the day. युवत्याः भावः यौवनं। गलितं यौवनं यस्याः सा = who has lost the beauty of her youth. भूयान् कामः अस्याः इति कामिनी = an amorous lady. वारिणि: जायन्त इति वारिजानि। विगतानि वारिजानि यस्मात्तत् that has lost its lotuses. न अक्षरं यस्मिंस्तत् अनक्षरं = illiterate; uneducated. शोभना आकृतिः यस्य सः स्वाकृतिः = one who has beauty of form. धनमेव परं अयनं यस्य सः धनपरायणः = one who is intent on wealth. सततं दुष्टा गतिः यस्य सः सततदुर्गतिः = who is always in a wretched condition (*i.e.*, in the grip of poverty.) नृपाङ्गणगतः = who has got entrance into the palace of a king *i.e.*, who has got influence over the King. शल्यं = an arrow; that which causes heart-rending grief.

47. चण्ड: कोप: येषां ते चण्डकोपा: —those who are fierce in temper; those who are extremely wrathful. आत्मन: अयं आत्मीय: one's own—friend or relative. नाम = Indeed. भुवं भुञ्जन्तीति भूभुज: = kings. जुह्वान: The pres. of part. हु = 'to offer oblations'—is जुह्वत्; but the form जुह्वान may be defended by the rule ताच्छील्य-वयोवचनशक्तिषु चानश्' 'पुन: पुन: जुहोतीति जुह्वान: = one who regularly feeds the sacred fire (with rice, ghee &c.) होता = one who performs a sacrificial ritual, with fire.

48. मुने: कर्म मौनं तस्मात् = By silence. मूक: = a dumb man. प्रवचनपटु: = one who is clever in speaking. जल्पतीति जल्पक: = a prattler. The form जाल्पक in the text as also the commentary on the word are both wrong; because if the penultimate letter is अ then it would take Vriddhi; but, as it is, the penultimate letter is ल् and not अ; and so the form cannot be जाल्पक many editions have जल्पक: and so जाल्पक: may be a misprint. The termination क: may be taken either for स्वार्थ or forकुत्सित वाचक: = a talkative person. धृष्ट: = presumptuous. दूरत—is indeclinable अप्रगल्भ: = timid. यदि न सहते = if he is not patient. प्रायश: = in all probability. न अभिजात: = one who is not high-born *i e*, one who is low-born. सेवाधर्म = the duty of serving. परमगहन = that which is very hard to be understood. योग: येषां अस्तीति योगिन: = ascetics. गन्तुं योग्य: गम्य: । न गम्य: अगम्य: = impracticable. योगिनां अगम्य:—gen, in the sense of instr.

49. उद्भासिता: अखिला: खला: येन तस्य = of him who brings all wicked people into prominence. विगता शृङ्खला यस्मात् स: = who is unfettered; who is not tied by moral bonds. प्रोद्गाढं विस्मृता निजा अधम कर्मवृत्ति: येन स: = who is not alive to the meanness of his own actions. दैवात् = by good fortune (not that he merits it) अवाप्तविभव: = one who has obtained wealth and power. गुणानां द्विट् तस्य गुणद्विष: of one who hates (is inimical to) good qualities. After नीचस्य some word like राज्ञ: is to be understood गोचरगत: = one who has come within the view of; *i.e.*, one who resides in a

country ruled by सुखं is an adverb indeclinable. आस्यते = stays ; can live—impersonal pres. of आस्.

50. आरम्भगुर्वी = that which is intense in the beginning. गुर्वी and गुरु: are both feminine. क्षयिणी = that which decreases वृद्धिमुपैति—one word is वर्धते । पूर्वार्धश्च परार्धश्च ताभ्यां भिन्ना = as divided by the first half and second half of the day, i.e., by the forenoon and the afternoon (respectively). मैत्री = Friendship. मित्र is the sun मैत्री means belonging to the sun. The sun's shadow.

51. तृणं च जलं च सन्तोषश्च । तैः विहिता वृत्तिः येषां ते = those who live upon grass, water and contentment (respectively). लुब्धक = a hunter (who is the enemy of the deer). धीवर = a fisher-man (who is the enemy of the fish) ,पिशुनः = a back-biter (who is the enemy of good people).

52. नम्रता = submissiveness. व्यसनं — passionate yearning and pursuit. अपवाद = censure. अपवादात् भयं. Note the use of the abl. case before words having the sense of fear. शूलं अस्यास्तीति शूली तस्मिन् शूलिनि = in Siva. आत्मदमन = subduing one's self. संसर्गमुक्तिः = abandoning the company.

53. धीरस्य भावः धैर्यं = courage. अभ्युदय = prosperity. वाचि पटुः तस्य भावः वाक्पटुता = Eloquence. युधि—loc. sing. of युध् = a battle' अभिरुचिः = love. विक्रमः = Heroic valour. व्यसनं see stanza 51. श्रुतिः = The Vedas (as the repositories of knowledge and wisdom). महान् आत्मा एषां तेषां महात्मनां = of great souls. हि प्रसिद्धौ—used in the sense of "it is quite evident."

54. श्लाघितुं योग्यः श्लाघ्यः = praiseworthy. गुरोः पादयोः प्रणयिता गुरुपादप्रणयिता । विजयि—neuter. वीरस्य कर्म वीर्यं = valour. न विद्यते तुला यस्य तत् अतुलम् = unequalled. हृदि—loc. sing, of हृद् or हृदय । सते हिता सत्या । स्वच्छा = pure. ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्यं = wealth. and power. प्रकृत्या महान्तः तेषां = to those who are naturally great. मण्डनं —

ornamentation. इदम्—the singular is used to denote all the qualities taken collectively.

55. प्राणाघातान्निवृत्तिः =aversion for killing lives. संयमः = restraint सत्यं च तत् वाक्यं च = truthful speech. काले = at the (proper) time when occasion needs it. शक्त्या = according to one's ability, परेषां (अन्येषां) युवतिजनानां कथायां मूकभावः = being dumb in the matter of (abstaining from) speaking about the young woman of other people's (houses). तृष्णैव स्रोतः तस्य विभङ्गः = obstruction or stoppage of the flood of inordinate desire. सर्वभूतेषु अनुकम्पा = sympathy towards all living beings. अनुपहतविधिः = undisputed precept.

56. संपत्सु = in prosperity; note the plural here and in आपत्सु उत्पलवत् कोमलं उत्पलकोमलं = tender as a water-lily आपत्सु = in adversity. शिलाः अस्मिन् सन्तीति शैलः। महांश्चासौ शैलश्च, तस्य शिलाः, तासां सङ्घातः तद्वत् कर्कशं = hard as a mass of stones in a big mountain; showing unflinching courage.

57. न्यायादनपेता न्याय्या = just. प्रिया = that which is liked. One's profession should be to one's own liking and at the same time, just. मलिनं = wicked deed. असूनां भङ्गः तस्मिन् = even at the loss of life. असुकरं = that which is not fit to be done. तु + असन्तः = त्वसन्तः—according to the rule न पदादौ खल्वोदयः, तु should never begin a sentence; but there are examples in which great writers have broken this rule. असन्तः = wicked persons. कृशं धनं यस्य सः कृशधनः = a man of little wealth. उच्चैः is indecl. अनुविधातुं योग्यं अनुविधेयं = fit to be followed. उद्दिष्टं = dictated—p. p. of दिश् with उत्। विषमं = severe; very difficult. असिधाराव्रतं—(according to some) the vow of standing on the edge of a sword; (according to others) the vow of being a bed mate with a young woman and yet steadily resisting the temptation of sexual intercourse with her. cf.

यत्रैकशयनस्थाऽपि प्रमदा नोपभुज्यते ।
असिधाराव्रतं नाम वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥
or युवा युवत्या सार्धं यत् मुग्धभर्तृवदाचरेत् ।
अन्तर्निवृत्तसङ्गस्स्यादसिधाराव्रतं हि तत् ॥

(Hence fig) any task hopelessly difficult for an ordinary person.

58. प्रच्छन्नं = secret— p. p. of छद् प्र । उपगते (सति अर्थिनि) loc. abs.—when a guest came. सम्भ्रमविधिः = respectful treatment given in a flutter of anxiety to please. सदसि कथनं चाप्युपकृतेः— acknowledging in an assembly the good that is received. Another reading is सदसि कथनं नाप्युपकृतेः = not to speak of one's own good deed in an assembly The first seems to be the better reading, as the second is in a way tantological. अनुत्सेकः = absence of haughtiness निर्गतः अभिभवसारः याभ्यः ताः निरभिभवसाराः = those which are free from censure. परकथाः = tales told of others; note the repetition of the fourth line of the previous verse. असुभङ्गेऽपि असुकरम् = The two words are seemingly contradictory. असुभङ्ग is loss of life असुकरं is life giving, The latter word really means have not सुकर and therefore there is no contradiction.

59. सन्तप्तायसि = on (a piece of) red-hot iron. नामापि न श्रूयते—Not even the name is heard. It disappears so that nothing is heard of it. मुक्ताकारतया दृश्यते = appears or shines like a pearl. तदेव = the same (drop of) water. अन्तः सागरे या शुक्तिः तस्याः मध्ये पतितं = fallen into the interior of pearl-oyster in mid-ocean. शुक्तिः = pearl-oyster – The reference is to the popular belief that a drop of watter fallen in a pearl-oyster, under the constellation Svati gets transformed into a pearl. मुक्तैव मौक्तिकं = pearl. प्रायेण (ind.)—mostly. जुषां—gen. pl. of जुष = (who delights in) who betake themselves to the company of (—used at the end of a comp.) एवं विधा यासां ताः एवंविधाः ।

60. सुचरितैः = By his good acts, or good behaviour. पुत: त्रायत इति पुत्रः । कलं यथा तथा त्रायत इति कलत्रं = a wife—This word is always neuter मित्र—This word is neuter in the sense of 'friend' and masculine in the sense of 'Sun.' समा क्रिया यस्य तत् समक्रियं—who is attached equally in adversity as in prosperity पुण्यकृतः = Lucky persons, or *lit.* those who have done virtuous deeds (that lead to Heaven).

61. नम्रत्वं = submissiveness. ख्यापयन्तः = making famous. proclaiming—pres. part. of the causal of ख्या । विततौ पृथुतरौ च आरम्भयत्नौ येषां ते = Those whose attempts and efforts are wide and strenuous. क्षान्त्या = by patience. आक्षेपेण रूक्षाणि धान्यक्षराणि । तैः मुखराणि मुखानि येषां ते = whose mouths are foul with harsh words of objection. दुःखयन्तः = making (them feel sorry); another reading is दूषयन्तः which is not so good; for the aim to make the evil-minded man sorry, and not to lower him in the eyes of others. आश्चर्येन सहिताः साश्चर्याः चर्याः येषां ते = of admirable conduct बहुमताः = who are highly esteemed कस्य is used in the sense of केन; this idiom is common in English; *e.g*, "He is respected of all."

62. फलोद्गमैः = with the weight of fruits, नम्राः भवन्ति—(1) 'bend low' and (2) 'bend humbly' नवाम्बुभिः = with fresh water दूरविलम्बिनः = which are hanging very low. अनुद्धत = rendered haughty; puffed up—negative of p. p. of हन् with उत्। समृद्धिभिः = with prosperity. परेषां उपकर्तुं शीलं येषां ते परोपकारिणः ।

63. श्रुतः = sacred knowledge. करुणाकुलाः = those who are filled with compassion. परोपकार = doing good to others, चन्दन = unctuous perfume of the sandal-wood.

64. पद्मानां आकरः पद्माकरः = an assemblage of lotuses. करोतीति करः । दिनस्य करः दिनकरः = sun. विकचं करोति = makes to bloom. विकासयति in the next line means the same, चक्रवाल = multitude. कैरव = a kind of white water-lily. नाभ्यर्थितः = unasked.

जलधर = a cloud विहित: अभियोगः यैस्ते = determined on making efforts.

65. परार्थघटकाः = who accomplish other people's objects. उद्यमभृतः = who make efforts. स्वार्थानां अविरोधेन = without prejudice to their own benefit. मानुषराक्षसाः = devils in human shape निरर्थकं = without any object whatsoever. ते के न जानीमहे = who they are we do not know; there is no name yet invented to fit such monsters.

66. पापात् = from doing sinful actions. योजयते हिताय = prompts to do good. गूहितुं योग्यं गुह्यं = that which should be concealed. अप्रकटान् प्रकटान् सम्पद्यमानान् करोति प्रकटीकरोति = makes public. न जहाति = do not desert काले = in the proper time, *i.e.*, when there is a necessity. सन्मित्रलक्षणं = the characteristics of a good friend.

67. The reference in the sloka is to the fact that boiling milk can be prevented from overflowing by adding water to it. आत्मानं गतं आत्मगतं च तदुदकं च तस्मै गुणाः दत्ताः—when water is added to milk, it also assumes the colour, taste etc. of that milk कृश्यतीति कृशानुः = fire. स्वात्मा कृशानौ हुतः = when milk is heated, the water in it begins to evaporate. उन्मनः = desirous of; anxious गन्तुं पावकमुन्मनः—after a little while the milk begins to boil and overflow. युक्तं = united; added—p. p. of युज्। तेन जलेन युक्तं – when it is joined again with its friend water. इयमिव दृश्यत इति ईदृशी— Other forms of the same word are ईदृक् and ईदृक्षी।

68. इतः—The termination तस् is used in the sense of the locative of इदम्। प्रशस्ताः केशाः अस्य सन्तीति केशवः (केशाद्वोऽन्यतरस्याम्— Panini) Vishnu—The allusion is to the legend that Vishnu enjoys योगनिद्रा on the waters of the ocean. Other forms are केशी, केशिकः, and केशवान् = but they have other meanings. तदीयद्विषाम् = of his enemies. The allusion is to Asuras like Hiranyakash-

the Kalakeyas and others taking refuge in the ocean. इतश्च शरणार्थिनां *etc.*—The reference is to Mainaka and a few other mountains which had taken refuge in the sea when Indra formerly tried to clip their wings with his thunderbolt, but failed, though he was successful in the case of other mountains. बडवानलः = Submarine fire.—The sons of Kartavirya, with the desire of destroying the descendants of Bhrigu, killed even the children in the womb. One of the women of the family in order to preserve her embryo secreted it in her thigh (ऊरु), whence the child at its birth was called Aurva. Beholding him the sons of Kartavirya were struck with blindness, and his wrath gave rise to a flame which threatened to consume the whole world, had he not at the desire of his *pitris* the Bhargavas, cast it into the ocean, where it remained concealed with the face of a horse. So it was called Badabagni, from Badaba = a mare. संवर्तक = The fire of destruction or a kind of thunder-cloud that is said to rise and spread all over the world when the final day of destruction comes. वितत—p. p. of तन् with वि = to spread. सहतइति सहं। भरस्य सहं भरसहं = the ability to bear burdens. सिन्धुः = the ocean. सिन्धु is also the name of a country, the modern Sindh. A horse of that country is called सैन्धव. सिन्धु has also the meanings of 'a river' or 'the Indus.' भर also suggests the burden of protecting others from danger.

69. जातः कूर्मः.........पृष्ठं—The allusion is to the tortoise or second incarnation of Vishnu—The earth is supposed to be supported on the back of Vishnu in the shape of a Kurma or tortoise. श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य *etc.* Dhruva is the polar star, but personified in Mythology as the son of Uttanapada. The account of the elevation of an ordinary mortal to the position of the polar star runs thus. "Uttanapada had two wives Suruchi, and Suniti, but the latter was disliked by him. Suruchi had a son

named Uttama and Suniti gave birth to Dhruva. One day this boy tried, like his elder brother, to take a seat in his father's lap, but he was contemptuously pushed down both by the king and his favourite wife. The poor child went sobbing to his mother who told him in consolatory terms that fortune and favour were not attainable without hard exertion and that he could get true greatness only through the favour of the Lord of all the worlds, Narayana. At these words, the boy left the paternal roof, retired to the woods, and though quite a lad, practised such rigorous austerities that he was at last raised by Vishnu to the position of the polar star." नियमितं = fixed ; regulated. तेजस्विनां चक्रं तेजस्विचक्रं = the wheel of the shining worlds, the sun and the stars. This is called also शिशुमारचक्रं which is said to revolve round the Pole Star. पक्ष—here the word means 'wings' : and this meaning of the word is consistent with मशकवत् । उपरिष्टात् is an indeclinable formed from ऊर्ध्व (Cf. उपर्युपरिष्टात् Panini) अधः is an ind. formed from अधर । न उपरिष्टात् न च अधः = neither high above (as in the case of Dhruva) nor down below (as in the case of Kurma) ब्रह्माण्ड एव उदुम्बरः । तस्यान्तरे ये मशकास्ते = the mosquitos in the Brahmanda fig. These insects are so short-lived that their wings are useless to them.

70. जहि—2nd per. sing. imper. of हन् = to kill पद्यते अनयेति पदवी = way अनुयाहि साधुपदवीं = follow in the footsteps of the virtuous अनुनय = conciliate; win over by conciliation. प्रश्रयं = Modesty or civility. पालय = protect ; keep up एतत् = all these (that are enumerated above). चेष्टितं = behaviour.

71. पीयते इति पीयूषं = Nectar. उपकार श्रेणिभिः = by a chain of benefactions. परमाणु = an infinitesimal particle, an atom (A) परमाणु is thus defined—

जालान्तरगते रश्मौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

पर्वाण्येषां सन्तीति पर्वताः । अपर्वतान् पर्वतान् सम्पद्यमानान् कृत्वा पर्वतीकृत्य = making mountains of; magnifying. किं परिमाणं येषां ते कियन्तः or का सङ्ख्या येषां ते कियन्तः or कति = just a few (here and there)

72. The allusion in the sloka is to the churning of the milky ocean by the Gods and the Asuras, सुधा was the last to come out; there were 13 rare objects or beings—each a gem रत्नम् in its own kind—that came out before.

न तुतुषुः = were not satisfied. भीमविषेण—The Halahala poison was one of the products, and was drunk by Siva, who thus became नीलकण्ठः. सुखेन धीयते (पीयते) इति सुधा = Nectar. विरामं प्रययुः may be compounded into one word as विरेमुः । विरमन्ति The root रम् is Atm; but when the prepositions वि, आ, परि, and उप are added, it is converted to Parasm.

73. विहननं विघ्नः = An obstacle. In this sloka, people are divided into three classes, the mean, the average and the best, and their respective characteristics are described. निहताः = shows they are thoroughly beaten, because they accept defeat.

प्रतिहन्यमानाः = Shows that the obstructions are continuous and never ending but these never accept defeat.

74. परितः अङ्क्यते इति पर्यङ्कः = a cot or bedstead—Another form of the same word is पल्यङ्कः । शय्यते अत्रेति शय्या = a bed. पृथ्वीशय्यः = one who has the ground for his bed. शाल्योदन = boiled rice (of a superior kind called शालितण्डुलः). कंथा = rags. प्रशस्तं मनः अस्यास्तीति मनस्वी = a high-minded person.

75. यदि = or. Perhaps यदि वा is better translated by "either or" Sometimes वा is used twice, निन्दन्तु वा स्तुवन्तु वा, Just as in older English "or—or" was used in this sense. अन्यत् युगं युगान्तरं अद्य is used in the sense of अस्मिन्नहनि. It is formed from इदम् by the addition of the suffix द्य । न्यायादनपेतः न्याय्यः = righteous. पदं = a step, even a single step.

76. कटं अक्षन्तीति कटाक्षाः Sidelong glances. न लुनन्ति = do not pierce. कृशयति (तनूकरोति) इति कृशानुः = fire. तर्षन्ति = creates a passion for; कर्षन्ति is another reading = do not attract, or draw along. विषयाः—the five sensations of रूप, रस, गन्ध, स्पर्श and शब्द, or sight, taste, smell, touch, and hearing. विषिण्वन्ति इति विषयाः षिञ् is a root meaning binding लोभपाशाः = the cords that bind by a desire for what belongs to others.—These evil desires bind one to the object one covets. कृत्स्नम् = अशेषं = entire.

77. कुत्सितः अर्थः कदर्थः। कदर्थवान् कृतः कदर्थितः = despised. प्रमार्ष्टुं inf. of purpose of मृज् with प्र = to wipe off; to wash away. वहति हव्यं इति वह्निः = fire.

78. उत्सङ्ग— generally means 'lap.' Here it means "the acclivity or edge at the top. अन्ते = inside, in the midst of विषम = uneven. दृषदन्ते = in the midst of rocks, boulders. विदलितः = split asunder, shattered. फणाः एषां सन्तीति फणिनः। फणिनां पतिः = the lord of serpents. तीक्ष्णदशनम् = containing sharp fangs. तदपि न कृतः शीलविलयः—prose order as commonly understood:-शीलविलयः कृतः इति यत् तदपि न वरं। Yet, even as it is, the form may be true Sanskrit prose order, as the order of words in English shows:—" But not the effected wrecking of character." वरं means preferable.

79. जलायते—is a nominal verb, *i.e.*, a verb formed from a noun. जलवदाचरति = behaves like water—does not burn, but is cool to the touch like water. Similarly कुल्यायते, कुरङ्गायते etc. कुले (प्राणिगणे) साधुः कुल्या। कुल्येव आचरति कुल्यायते = becomes like a canal—easily fordable. स्वल्पशिलायते = becomes like a small stone कौ रङ्गतीति कुरङ्गः = deer कुरङ्गायते = behaves like a deer; becomes as harmless as a deer. व्यालः = serpent. मालेव माल्यं। गुण = a thread. अतिशयेन वल्लभं वल्लभतरं = very dear. तर shows the comparative degree; dearer to all the world than anything else. समुन्मीलति = shines well.

80. रोहति from रुह् = to grow. क्षीण = waning—p. p. of क्षि Another form is क्षित । उपचीयते = waxes—is passive in form, but active in meaning; or it may be taken as IV. conj. as क्षीयते, (दिवादिः आकृतिगणः) सन्तप्यते is IV conj. act. न लोकेषु is a printing mistake for न विश्लथेषु लोकेषु = not (even) when the worlds are submerged in a deluge.

81. ऐश्वर्यं = affluence and authority. सुजनता = magnanimity. वाक्संयमः = restraint in speech. उपशमः = control of the senses. पात्र = deserving person. प्रभविता = an able man. निर्व्याजता = disinterestedness.

82. बृहतां पतिः बृहस्पतिः = the Lord of speech. नेता = adviser; leader (by knowledge and intellect). दुर्गं = a fortress—shows impregnability also. अनुग्रहः किल हरेः—Hari as the defender and protector of सुराः against दैत्याः, दानवाः, असुराः, राक्षसाः and others of this kind, is well known. सेनां समवयन्तीति सैनिकाः or सैन्याः । इरा (wine) वनं (water) यस्मिन् सः इरावणः (ocean) इरावणे भवः ऐरावणः—Name of Indra's elephant. आ इति वर्यते आश्चर्यं । बलभिद् = Indra. सङ्गरं = battle. पुरुषस्य कर्म पौरुषं । धिग्—Governs the accusative. धिक्, धिक् may be taken separately as interjections; or the whole धिग्धिग् वृथा पौरुषम् may mean "fie, fie on human prowess which is in vain." Indra is the deity who gives बलम् to others and he was the conqueror of the Asura named बला. Still he was beaten by Asuras.

83. करण्ड पिण्डिततनुः = whose body is compressed in a box ग्लान p. p of ग्लै = to weaken. इन्द्रस्य (आत्मनः) लिङ्गं इन्द्रियं = sense or sense organ. नक्तं (ind.) = by night. भोगः (फणः वक्रगतिर्वा) अस्यास्तीति भोगी = a serpent. पिशितम् = raw flesh. तेनैव पथा = तेन आखुकृतविवरमार्गेणैव स्वस्थास्तिष्ठत—जनाः (voc) is understood. परं = final; ultimate; beyond others.

84. कन्दुकपातेन यथा is used in the sense of कन्दुकपातवत् = as exemplified by the fall of a ball, A noble person recovers from

his calamities like a rubber ball which rebounds after a fall whereas an ignoble man falls like a mass of clay which does not rebound, but stays flattened where it falls.

85. खल्वाटः = a naturally bald-headed person. देशमनातपम् = a place free from the sun's rays = a shady spot. दैवेन हतः दैवहतः। दैवहत एव दैवहतकः = One who is doomed to misery ; *lit*:, one who is beaten by Fate, which follows him like his shade.

86. विहायसि गच्छतीति विहङ्गमः। An elephant, by its enormous strength, a serpent, by its deadly poison, and a bird by its ability to rise far above the reach of man, these three may be expected to be exempt from bondage; but no, they too are bound. ग्रह—Rahu and Ketu. अहो shows 'wonder.'

87. तावत् shows certainty. आकर = mine or store house. रत्नं = the best. पुरुषरत्नं = a jewel among men. तदपि = तथापि तदपि is better translated by " but then." तत्क्षणभङ्गि करोति = makes him live for just a moment, *i.e.*, very short lived. अहह = alas !

88. निधानं = store. शतभिषगनुयातः = followed by the constellation शतभिषक् which is a cluster of a large number of stars (a hundred stars, as the name shows); or followed by a hundred physicians. शं (सुखं) भवतीति शम्भुः = Siva as the God of well-being मूर्ध्नि वतंसः = here the word may be taken either as वतंसः or as अवतंसः (Cf, वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः) Each of these causes is enough to keep the Moon free from disease; yet—राज्ञः (चन्द्रस्य) यक्ष्मा राजयक्ष्मा = pulmonary consumption—Daksha gave his 33 daughters Asvini and others, in marriage to Chandra who showed greater love to Rohini because she was the most beautiful of them. So the other daughters represented to their father that their husband was not so fond of them as he was of Rohini. In spite of the warning of Daksha, Chandra persistently continued to be partial to Rohini. So he was cursed by his father-in-law to become afflicted with consumption (यक्ष्मा).

As Chandra was the first person who was afflicted with the disease so it was called राजयक्ष्मा । or, राजा चासौ यक्ष्मा च राजयक्ष्मा cf. 'अनेकरोगानुगतः बहुरोगपुरोगमः । राजा यक्ष्माक्षयोशेषरोगराडिति च स्मृतः॥" Vahata. शशः अङ्कः यस्य सः शशाङ्कः ।

89. प्रियसख—vocative. प्रगल्भकुलालवत् = like an accomplished potter ; वत् refers to work, क्रिया चिन्ता चक्रे = on the wheel of cares and anxieties. बले shows that the wheel is strong. What the Strength is constituted of is shown by विपद् etc. It consists of परिचय (experience) in dealing दण्डाघातपरंपरा (a series of blows from a rod) in the shape of विपदः (misfortunes, calamities). विधिः खलः—appositional as in English—Fate, the wicked. पिण्डीकृत्य = having kneaded into a pasty mass. अत्र = here ; in this case किं विधास्यति = what he purposes (to do).

90. दुरध्यवसायतः = from evil determination ; or, wicked effort. आयासः = trouble. विरम विरम = stop, stop. अयि shows interrogation (अयि प्रश्नानुनययोः) जड = dull, stupid. कल्पापाय = the calamity of world's destruction ; in the case of महान्तः it means अतिसंकटे in the greatest distress. अपेतनिजक्रमाः = those who have deviated from their own ways. अयि व्यपेत etc. will they become those that have deviated &c. The last line has been differently construed by different commentators ; but the best commentary seems to be this :—नैते क्षुद्रा कुलशिखरिणः, नैते क्षुद्रा जलराशयो वा = There are not the mean कुलपर्वताः nor are they the mean समुद्राः, as it places महान्तः above these. कुलपर्वताः are noted for their स्थैर्य and समुद्राः for their गांभीर्य, Yet when कल्पान्त comes, the mountains are shaken out of their places and the oceans become seething masses of water ; but great souls go their own way tranquilly, whatever Fate may have in store for them. कुलशिखरिणः = the seven chief mountains. cf.,

महेन्द्रो मलयः सह्यः सानुमानक्षपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥

For जलराशयः—

लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलार्णवाः ॥

91. प्रमाणीकृतं = was destined to be meted out. उपनमेत् = (it) will resort to him. मनाक् (ind) = little. न मनाक् = not even a little. धरतीति धरः । जलस्य धरः जलधरः = cloud. आशा = (1) desire, (2) direction. सर्वाशापरिपूरकः = fulfilling the desires of all; filling all the quarters. अहन्यहनि प्रत्यहं—an Avyayibhava compound. द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः = two or three.

92. नमस्यामः = 'we worship.'—The verbal form is derived from नमस्। हतविधिः = accursed destiny. हत is often used at the beginning of compounds in the sense of 'accursed' or 'wretch the' दग्ध is used in the same way; and हतक is used in the same sense after a word. मतङ्गहतकः = the wretch matanga. ननु is used here in the arrestive sense; "but are even they not subject to accursed Fate?" वशग = submissive. प्रतिनियतं च तत् कर्मैकफलं च । तद्ददातीति एकं फलं एकफलं—कर्मणः एकफलं कर्मैकफलं·यत्प्रतिनियतं तत् = that fruit alone which is predestined to be effect of any particular action. येभ्यः प्रभवति to which it does not rise superior; over which it cannot assume lordship. Note that words having the sense of 'able to do' are used with the dative.

93. कुं (= the earth) लालयतीति कुलालः = a potter. ब्रह्माण्डमेव भाण्डं । तस्य उदरे = into the interior of the vessel which is the primordial egg out of w hich the Universe came. नियमितः = fixed in; confined to. The legend is that Brahma came out of the primordial egg, the two halves of which formed the heaven and the earth. दशावतारा एव गहनं तस्मिन् । The ten incarnations of Vishnu are:—

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च कृष्णः कल्की च ते दश ॥"

दशावतारगहने महासङ्कटे = in that very impenetrable dense forest of the ten incarnations. The word दश means also a planetary conjunction which affects mortals. Avatara then means the coming of a planetary Dasa.

कं पालयतीति कपालं । कपालमेव पाणि पुटकं तस्मिन् भिक्षाटनं कारितः । कारितः being causal does not go well with भिक्षाटनम्; the other reading भिक्षाटनम् सेवते is more accurate; meaning, "follows the profession of wandering about for receiving alms." The allusion is this:—Brahma originally had five heads; but for having uttered a lie Siva cut off the fifth head. Consequently Siva became tainted with the sin of Brahmahatya; and in order to be rid of it, he wandered about like a mendicant with Brahma's skull bone in his hand for his alms-pot. The first line seems to be somewhat defective. Brahma is said to be confined to the interior of the ब्रह्माण्डभाण्ड like a कुलाल, potter. The suffix. वत् shows that Brahma *acts* like a potter. *i. e.*, while a potter makes pots out of clay, Brahma makes an infinite variety of forms in the Universe from मूलप्रकृति. But how can the potter be confined to the interior of the pot? Therefore the line may be taken to mean "confined to the interior of the Brahmanda Bhanda to do his potter's work within it"; perhaps referring to the idea that Brahma does not create the Brahmandas, but does the work of creation within them.

94. Construe as या खलान् साधून् करोति, मूर्खान् विदुषः करोति । not साधून् खलान् करोति, विदुषः मूर्खान् करोति । हालाहलं is the deadly poison produced when the milky ocean as churned. अक्ष्णोः प्रति प्रत्यक्षं । अक्ष्णोः परं परोक्षं । मा कृथाः—Note that the अ of अकृथाः (2nd per. sing. aor. atm. of कृ VIII conj.) is dropped by being used with the negative particle मा । This stanza too has been

one of the bones of contention among commentators. One of them construes व्यसनैर्गुणेषु विपुलेषु to mean व्यसनैर्विपुलेषु गुणेषु (the Rajas and Tamas gunas which are productive of many kinds of danger); another takes व्यसनैः as equivalent to an adverb, meaning "with close application", and विपुलेषु-गुणेषु as equal to "in qualities that are profound, like those which make one famous." Yet, either of these seems to ignore the fact that the author gives this piece of advice to a साधु, who must be already worshipping सत्क्रिया if he is to be a Sadhu; and he will not be indulging in आस्था in the Gunas he is advised to eschew. This difficulty has been solved by two other readings for सत्क्रियां; namely, वक्रिकाम् चक्रिकाम्, which change the meaning of the stanza altogether. According to one commentary "वक्रेण विना अस्मिन् युगे फलम् न भवति," (In this yuga, no effort will yield fruit except by crookedness, *i. e.*, crooked diplomatic ways). The author seems to have had many bitter disappointments in life and can be as bitingly satirical as the best of the satirists of the west. He therefore asks a virtuous person to give up his energetic efforts towards the acquirement of virtuous qualities, and to worship the All-Powerful Goddess of crookedness, who can, in an instant convert honest men into rogues, cultured men into fools, friends into foes etc., if he wishes to obtain whatever he wishes for. The idea in this sloka seems to echo the idea in Kunti's blessing sloka to Draupati.

भाग्यवन्तं प्रसूयेथाः मा शूरं माच पण्डितम्।
शूराश्च कृतविद्याश्च मम पुत्रा वनं गताः॥

May you beget fortunate sons, not a great warrior nor a learned pandit. What good are those great qualities? Good fortune is the only thing wanted. My sons are greatest warriors and masters of learning. For want of good fortune, they spent the best part of their lives as exiles in a forest.

Bhartrihari wants to emphasise that Bhagya Devata—the goddess of fortune—if worshipped and appeased will work

miracles by showing really badmen as very goodmen, unlearned as learned and turning enemies as friends and poison into nectar. She could also make the reverse changes. Why take elaborate pains (व्यसनैः) (2) acquire great gunas (विपुल गुणान्). The word साधु means निपुण (clever) (not a good natured person.) भगवती, सत्क्रिया is the goddess of good fate. The other readings given by Telang are चण्डिका, (chhandika) चक्रिका, वक्रिका, शांकरी in the place of सत्क्रिया. They all denote the goddess of fortune पार्वती or Lakshmi, Bhagavati Vakrika means also crookedness. Bagavati Vakrika may mean ironically the great virtue of crookedness which is dubbed as a goddess. If you cultivate hypocrisy and become a consummate dissembler you can work all these wonders. साधु must be understood as 'clever' which is one of its meanings. वक्रिका may also mean crooked and perverse Fate Goddess.

95. सविभ्रमा युवतयः = sportful young women. आतपात् त्रायत इत्यातपत्रं—umbrella. श्वेतातपत्रोज्ज्वला लक्ष्मीः = The dazzling sovereign power as denoted by the white umbrella; emperors alone, in those days, had the right to use a श्वेतछत्र. इति denotes "all these" अनुस्यूते = when continuous. अनुस्यूत p.p. of सिव् with अनु = to sew, or to link together. न विद्यते अङ्गं यस्य सः अनङ्गः = the God of love, अनङ्गकलह एव क्रीडा = a love-quarrel; such a quarrel is chosen because, on such occasions, even the loss of a pearl Necklace is unnoticed; Lakshmi is said disappeared unnoticed like this तया त्रुटन् तन्तुः यस्य तत् = तन्तुकं—Note the addition of the final क in the compound. झटिति (ind) = very soon. अदृश्यद्दिशः = running away or being scattered in all directions.

96. पण्डा अस्य सञ्जातेति पण्डितः अवधार्या = has to be ascertained परिणतिः = what it will turn out to be *i.e.*, the effect. आ विपत्तेः— आ in the sense 'of till,' 'as far as' governs the ablative case. आविपत्तेः = up to the time of death. हृदयं ताच्छील्येन दहतीति हृदयादाही = which consumes the heart. शल्यतुल्यः = as piercing as a dagger;

विपाकः = result. अतिरभसकृतानां कर्मणां = of acts which are done in great haste.

97. विदूरात् प्रभवति वैदूर्यं = lapis lazuli. वैदूर्यस्य विकारः वैदूर्यमयी तस्यां। तिलखल the refuse of sesamum seeds after the oil is pressed out of it. लाङ्गल = a plough share. विलिखति = कर्षति = ploughs. अर्क is a small medicinal shrub called the "sun-plant," whose seeds are cotton-winged; but the तूल, or cotton, on them is so valueless both in quality and quantity that it is not worth the trouble of gathering, even when the plant grows wild. वृतिः = fence. कोद्रव = a course grain eaten by poor. कर्मभूमि = this world where duty consists of action. मन्दभाग्यः = a luckless fellow.

98. आकृतिः = a fair form, a noble form; यत्नकृता = done with effort.

99. वणिजः कर्म वाणिज्यं = trade. खे गच्छतीति खगः। तेन तुल्यं खगवत् = 'like a bird.' कृत्वा प्रयत्नं परं = 'making much effort;' अभाव्यं = 'That which is not destined to take place.' सकलाविद्याः— all sciences.

कलाः—The arts (sixty-four in number).

Cf. "यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा।"

The first two actions (in the stanza) are attempts to escape Fate; the rest are descriptive of efforts to fight against Fate.—a stanza breathing unqualified fatalism in every pore.

100. अर्णांसि अस्मिन् सन्तीति अर्णवः। महांश्चासौ अर्णवश्च महार्णवः = the broad ocean. पर्वतमस्तक = The top of a mountain. सुप्त— p.p. of स्वप् = to sleep. प्रमत्त = careless. विषमस्थितः = one who is in difficulties

101. स्वजनस्य भावः स्वजनता = friendship or close relationship. सन्निधिभिः रत्नैः पूर्णा। पूर्णा— p.p. of पॄ = to fill = पूर्वसुकृत = the good acts of previous births. विपुलम् = extensive.

MISCELLANEOUS.

1. The following tale about Bhatrihari is told in the Vikramarka Charitra. Once upon a time a Brahmin came across a valuable fruit which he gave to Bhartrihari, who was then King. Bhartrihari gave it to his wife; who gave it to her paramour; he in his turn gave it to his sweetheart in whose hands the king saw the fruit. This incident turned the mind of the king from the pleasures of the world. He then retired to the forests where he is said to have composed the three Satakas.

In some editions this stanza is given in the place of बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः etc. सक्त—p.p. of सञ्ज कृते is an ind. used with gen or in compounds. धिक् (fie upon) is an ind. usually used with the acc.

2. साहित्यञ्च सङ्गीतञ्च कलाश्च ताभिर्विहीनः = devoid of acquaintance with literature and music and dancing. संगीतं is defined thus:—गीतं वाद्यं नर्तनञ्च त्रयं संगीतमुच्यते. विहीन is p.p., of हा with वि। The pres. part of जीव् is जीवन् but जीवमान is used in the text, because it is intended to mean 'habituated to live.' "ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्" Panini.

3. मर्त्यलोके = in this world of mortals. न is understood before ज्ञानं

4. भ्रान्तं—p.p. ending in त have sometimes the sense of *neuter abstract nouns* (नपुंसके भावेक्तः). 'वरं' (ind.) is used with the clause containing the thing preferred, and न च न तु or न पुनः with the clause containing the thing to which the first is preferred (both being put in the nominative case),'—Apte. दुःखेन गन्तुंशक्याः दुःखेनापि गन्तुं अशक्याः दुर्गाः। वने चरन्तीति वनचराः तैः।

5. स्वं अस्यास्तीति स्वामी = master. उद्गतं मुखं यस्य सः उन्मुख प्रसादे उन्मुख प्रसादोन्मुखः = one who is ever inclined to look with favour (on his servants) निष्क्लेशलेशं मनः = a mind which is free from the least bit of care and anxiety. विद्यावदातं = 'purified by learning. देहः अस्यास्तीति देही = 'a man.' विष्टपस्य (or विष्टपानाम्) हारी = One who attracts or pleases the world or worlds; इष्टं ददातीति इष्टदः = One who grants our desires; cf. सकलफलप्रदोहिविष्णुः.

6. इन्द्रस्य लिङ्गानि इन्द्रियाणि तदेव नाम is another and a better reading. अप्रतिहता = not obstructed, not beaten back unconquered. अर्थोष्मणा विरहितः = devoid of the warmth of wealth. Everything about the man is the same; but the presence or absence of wealth makes all the difference.

7. अम्भांसि ददतीति अम्भोदाः। तेषु वरः। केषां न गोचरः = To whom is it not known? Chatakas are birds which are supposed to live on rain-drops. The author puts the stanza in the mouth of these birds, hinting thereby that masters should support their dependants unasked, and not stand on prestige and wait to be supplicated.

8. अवधानेन सहितं सावधानं। सावधानं च तत् मनश्च तेन = with an attentive mind. एतदिव दृश्यन्ते इति एतादृशाः = of this kind. अम्भोदः means literally 'the giver of water'; yet many of the clouds belie their name. वसूनि दधातीति वसुधा = the earth. गर्जन्ति केचित् वृथा— 'Some thunder in vain.' This stanza is a hit against people who talk a lot about "charity "and the "deserving poor," with no charity in their hearts.

9, किं तेन = *lit* what of that? *i.e.*, why should we care for? हेमगिरी is Mount Meru which is said to be made of gold. रजताद्रि is the Kailasa mountain rich in silver, मलय is a mountain range in the south of India abounding in sandal trees. तरवस्तरवः ते एव = the trees are the very same trees—unchanged by contact with the gold or silver there. The trees growing on the mountain of gold

or the mountain of silver do not gain anything by the wealth of the ground on which they rest. But any kind of tree growing on the Malaya mountain is at once changed to a sandal tree. There is no use of a person possessing much wealth; even though he possesses little, he must be of a charitable turn of mind.

10. शरीरे तिष्ठतीति शरीरस्थः। अलसस्य भावः आलस्यं = idleness. उद्यमं कुर्वाणः नावसीदति = He who makes an effort will not be lost, will never lose heart.

11. कर्मायत्तं कर्माधीनं = dependent upon (the nature of the) act. तथापि = even when it is so; all this is true, yet. शोभना धीः यस्य सः सुधीः तेन सुधिया। This stanza sounds a different sort of note. "Granted that Karma determines everything, even the play of intellect, yet it does not absolve us of our duty in using our intellect to giving mature consideration to a future course of action.

12. करीर is a thorny plant growing in deserts, and eaten by camels cf.

किं पुष्पैः किं फलैस्तस्य करीरस्य दुरात्मनः।
येन वृद्धिं समासाद्य न कृतः पत्रसङ्ग्रहः॥

यदा is used for यदि The idiom in Eng. is very similar; "what fault is there in Spring, *when* the prickly shrub does not put forth leaves?" उलूकः = an owl. दिवा is an ind. = during the day. The influence of fate is emphasized in this stanza.

13. In this stanza, the poet questions himself what such and such is, and then answers it himself. As को लाभः (what is gain)? गुणिसङ्गमः (The association with the virtuous)—and so on प्राज्ञेतराः = Those who are not wise, *i.e.*; fools. समयच्युतिः = The loss of good opportunity. निपुणस्य भावः निपुणता = skill. धर्मतत्त्वे = In the essence of virtue. Dharma is not mere virtue; it is duty and

right combined. Its तत्त्व is the substance, the reality in it, not the shadow. रतिः = pleasure. विजितानि इन्द्रियाणि येन सः विजितेन्द्रियः = One who has subdued his passions. अनुगतं व्रतं यस्याः सा अनुव्रता = devoted. राज्यं किमाज्ञाफलं = What is sovereignty? Authority that is fruitful, *i.e.*, is obeyed.

14. अप्रियवचनदरिद्रैः = By those who are poor in the use of unpleasant words प्रियवचनाढ्यैः = by those who are rich in pleasing words. स्वस्य दाराः तैः परितुष्टाः तैः = By those who are satisfied with (the love of) their own lawful wives. परिवाद = scandal. क्वचित् क्वचित् = Here and there.

15. पादेन आक्रान्त = (1) occupied by the foot (2) overspread by the rays. भाः करोतीति भास्करः = the sun. स्फारं (increased) स्फुरितं तेजः यस्य सः तेजाः तेन। There is an allusion in the sloka to the Vamana incarnation of Vishnu in which he is said to have occupied the whole of the earth with one step, the whole of heaven with another, and by the third to have crushed Bali.

16. लज्जा च गुणौघाश्च (other good qualities) तेषां जननी (producer) तां। अत्यन्तं शुद्धं हृदयं यस्याः सा तां। तेजः एषां अस्तीति तेजस्विनः = Noble persons. असून्—This word is always plural. सुखं is an adverb here and means 'easily.' सत्यमेव व्रतं तस्मिन् व्यसनिनः = Persons who are intent on observing the vow of truthfulness. व्यसन = close or intent application. अत्यन्तशुद्धहृदया and अनुवर्तमाना can be taken to qualify but प्रतिज्ञा and जननी. In the first case it is अत्यन्तं शुद्धं हृदयम् यस्याम् = in which the heart is very pure; in the second, it is अत्यन्तं शुद्धं हृदयम् यस्याः = whose heart is pure, *i.e.*, full of unalloyed love. अनुवर्तमाना similarly is either "staying along with, *i.e.*, binding" or "devoted to".

17. दरी = a mountain cave; केशाः अस्य सन्तीति केशवः। "केशाद्वोऽन्यतरस्यां।" It is not quite clear what the author wishes to teach in this stanza. It may mean "both are one; it does not matter

which I have "But perhaps it is better to understand the author to say that " it must be one or the other, nothing intermediate, must be the highest, and nothing less." For a God, either Vishnu or Siva, and not Indra or some lesser deity; for a friend, the highest in mundane wealth or the highest in spiritual wealth: for a residence a city (a place of culture) or a forest; for a wife, either a really beautiful woman, or none at all—a hermit's life in a cave is preferable to an ugly wife.

TRANSLATION OF BHARTRUHARI.

1. I bow to that serene lustrous spirit (Brahman), whose eternal form of pure intelligence is unconditioned by space, time, etc., and whose only proof is self experience.

2. Those who have knowledge are affected by jealousy; those who hold high positions are spoiled by arrogance; and the rest are steeped in ignorance. (Therefore,) learning remains absorbed in the body (of its possessor) finding no response or appreciation.

3. An ignorant person can be pleased (satisfied) easily; a very learned man can be pleased still more easily. But even Brahma (the creator) cannot please a man who is vainly proud of a smattering of knowledge.

4. A man may even violently pluck out a gem from between the fangs of a crocodile (or, a sea-monster); he may even cross the ocean which is tumultuous with a succession of swiftly moving breakers; he may even wear a furious cobra on his head like (a wreath of) flowers; but he cannot at all please the mind of an obstinate fool.

5. One may obtain oil even from sand by squeezing it with effort. One afflicted by thirst may drink water even in a mirage. One wandering about here and there may sometime or other even get hold of the horn of a hare.

But one can never please the mind of an obstinately perverse fool.

6. He who makes mighty efforts to guide fools with fine words flowing with nectar—strives to bind the wild elephant with the fibres of the tender lotus stalk—to cut an adamantine gem with the edge of a Sirisha flower—and to sweeten the salt ocean with a drop of honey.

7. To hide the ignorance of the unlearned, silence has been made by the Creator a very beneficial thing, and one that is at their own command. It is an ornament for them especially in an assembly of the learned.

8. When I was blinded with pride with my scanty knowledge, like an elephant in rut, my mind grew conceited with the thought that it knew everything. But when I began to acquire knowledge little by little from the learned, I came to know that I was a fool, and my conceit disappeared like fever.

9. A dog,—cracking with matchless relish and eagerness, a piece of fleshless bone of an ass :—full of worms, moist with spittle, of a sickening evil odour, and therefore loathsome does not mind even the Lord of Gods (Indra) standing by him. For, a mean creature does not mind the contemptible meanness of what it takes to.

10. From heaven, the river Ganges fell on Siva's head ; from there, (it descended) on the (Himalayan) mountains ; from the lofty mountain, down to the ground ; from the ground to the sea (by a hundred mouths). (Thus

she went down to a very low position. Thus, calamity occurs in very many ways to those persons who are devoid of discretion.

11. Fire can be put out with water; the heat of the sun can be warded off with an umbrella; a big elephant in rut can be controlled with a sharp goad; a bull or an ass with a stick; a disease can be cured by the use of medicines; and a position can be counteracted by a variety of charms and incantations. There is a remedy prescribed in the *Sastras* for every disorder; but none for a fool.

12. It shows only the foolishness of the king, if renowned poets whose speeches are adorned by the use of words polished by scientific language knowledge, and whose learning is worthy of being imparted to disciples—dwell in his kingdom in utter poverty. For learned people are rich even without wealth; and if the gems are undervalued by bad estimators, the blame attaches to these and not to the gems.

13. The hidden wealth called learning is not within the range of a thief; it always gives a kind of inexpressible happiness; though it is frequently imparted to those who seek for it, yet it attains a very large increase; it does not perish even at the end of a deluge. O kings! Abandon your haughtiness towards those people who possess this wealth. Who can vie with such persons?

14. Do not disregard those learned people who have realised the supreme truth. Your wealth is as light and insignificant as straw; and it cannot at all attract or bind

them. For, the fibre of a lotus stalk cannot be a binding-cord to those elephants whose temples are stained with streaks of fresh rut.

15. When the creator is incensed, he can utterly deprive the swan of only one pleasure, that of sporting in the midst of a multitude of lotuses. (By withholding some) But he cannot take away from it the world-wide renown which it has obtained for its skill in separating milk from water.

16. Neither bracelets nor necklaces brilliant as the moon, nor bathing, nor perfumery, nor flowers, nor well-combed hair, adorn a person. It is the possession of well-refined speech that adorns him. All other ornaments perish; but the ornament of speech is always the only ornament.

17. Learning is indeed a great beauty to man. It is wealth protected secretly. It creates for him enjoyments, fame and happiness. It is the best of all preceptors. It is like a kinsman to one who travels in foreign lands. It is the supreme deity. It is honoured even among kings; but not wealth. He who is devoid of learning is a beast.

18. If there is patience, what necessity is there for an armour; if there is anger, what need is there for men to have foes; if there is an agnate kinsman what need is there for fire; if there is a friend, what is the use of heavenly medicaments; if there are wicked people, what necessity for serpents; if there is faultless learning, what need for riches; if there is modesty, what need for orna-

ments; and if there is good literary talent, what need is there for royalty?

19. The stability of the world depends only upon those persons who are skilled in these arts, viz. a genuine desire to please in the case of relatives, kindness to servants, trickery to knaves, affection towards good men, diplomatic behaviour in the case of kings, straightforwardness towards the learned, valour towards foes, forbearance towards elders, and determination towards womenfolk.

20. Association with good people removes sluggishness of mind, infuses truthfulness of speech, produces a high sense of respect, dispels sin, makes one's mind clear, and spreads fame in all directions. In fact, mention one thing which good company does not do for men.

21. Supreme are those fortunate lords among poets, who are well-conversant with poetic sentiments, motives. Their body, created of fame, shall have no fear of old age or death.

22. Though a lion is emaciated by starvation, and reduced by old age, though it is almost completely enfeebled, though reduced to a wretched condition, though it has lost its bodily lustre and is about to die—still that leader of the greatly proud will have its longing fixed on a mouthful of flesh from the broken frontal lobe of the lord of maddened elephants. Will it ever taste dry grass?

23. If a dog obtains a piece of fleshless bone of a cow, which is dirty and moist with a little sinew and

marrow, it is fully satisfied with it, though it is not enough to allay its hunger; whereas a lion slays an elephant, having abandoned a jackal that is near within its reach. Therefore, every person, however much in trouble he may be, desires fruit which corresponds with his dignity.

24. On seeing the food-giver, the dog wags its tail, paws the ground with its feet, and crouching on the ground, shows its mouth and belly. But the lord of elephants looks with majestic air, and begins to eat only after repeated coaxing.

25. In this ever-rotating wheel of birth and death, who, indeed, that is dead, is not born again? But he alone is counted as born by whose birth his family attains eminence.

26. Like a cluster of flowers, the state of existence of the high-minded is of two kinds—*viz.*, they should either be at the head (or, on the head) of all the world or lie withering in the forest.

27. There are five or six other Gods, such as Brihaspati and others, who are much esteemed and respected; but this Rahu, with a particular longing for (showing off) heroic valour, does not bear any grudge against them. O Brother! This *Danava* chieftain who has only his head left grasps during new-moon and full-moon only the two radiant planets of the sky, *viz.*, the maker of the day (sun) and the lord of the night (moon).

28. *Adisesha* supports the multitude of worlds on his expanded hoods, broad like planks. He, again, is

always supported by the King of Tortoises on the middle of his back; and him the ocean puts away into its interior with very great ease. How boundless is the might of action manifested by the great.

29. Alas! it would have been better for the son of Himavat, if he had fallen a prey to the blows which were dealt by the furious Indra by means of his thunderbolt and which were unbearable on account of the intensely hot fire that was emitted by it—than to have fallen and hidden himself in the waters of the ocean, while his father was beside himself with anguish.

30. When a sunstone, which is an inanimate object, is touched by the rays (feet) of the sun, it glows (with anger). Therefore, how can a noble person put up with an injury offered to him by others?

31. A lion, though very young, pounces upon elephants whose broad temples are marked by the juice of rut. This is the nature of the valiant. Age is not the cause of prowess.

32. Let caste go to hell! let heaps of good qualities go lower than that; let good conduct fall from the side of a precipice; let noble descent be burnt to ashes; let a thunderbolt strike down the enemy called valour; but only let us have wealth, without which alone, all these qualities are worthless like bits of straw.

33. He who has wealth is noble in descent, wise, learned in shastras, and capable of appreciating merit: he

alone is a good speaker and a handsome person; for all the virtues depend upon gold.

34. A king is spoiled by bad counsel; an ascetic by worldly attachment ; a son by over-indulgence; a Brahman by want of study ; a family by a bad son ; good behaviour by association with the wicked ; modesty by drinking ; husbandry by want of proper supervision ; natural affection by long absence in foreign lands ; friendship by want of affection (or, confidence) ; prosperity by want of rectitude ; and wealth by extravagance and carelessness.

35. There are three ways of disposing of wealth, *viz.*, charity, enjoyment and destruction. He who neither gives (to others), nor himself enjoys, disposes of it in the third way, *i.e.*, by destruction.

36. The diamond that is polished by the whetstone, the victor in battle that is wounded by a weapon, the elephant that is reduced by the flow of rut, the river whose sand-banks are somewhat shrunk in autumn, the moon that is in its last digit, a young woman who is exhausted after sexual intercourse, and persons who have spent their riches on mendicants—all these shine by reason of their reduced condition.

37. In reduced circumstances a man longs for a handful of barley ; afterwards in prosperity the same man regards the whole world as a bit of straw ; therefore in matters of wealth, the change in the condition of the rich causes things to be over-rated or under-rated.

38. Oh king! If thou wouldst milk this cow, *i.e.*, the earth, thou shouldst then nurture the world (or subjects) like a calf. If it be always nourished well, the earth will bring forth manifold fruit like the Kalpa creeper.

39. The ways of kings are diverse, as are the courtesans—truthful as well as false, harsh as well as sweet-voiced, cruel as well as kind, miserly as well as munificent, extravagant in expenditure, yet having always a plentiful income.

40. What is the use of resorting to kings who are devoid of the six virtues—ability, fame, the support of the Brahmans, gifts, enjoyment and the protection of friends?

41. Whether it be small or great, whatever wealth is written by the Creator on (the board of) a man's forehead, he will surely get it even in a barren desert; and he will get no more even on Mount Meru (the mount of gold.) Therefore, take courage and be not servile towards the rich. Look how a vessel draws the same quantity of water from the ocean as well as from the well.

42. Mercilessness, quarrelling causelessly, lusting after the wealth and the wives of others, jealousy of good men and relatives—these are the inborn qualities of the wicked-hearted.

43. A wicked man should be shunned even though adorned with learning. Is not the serpent fearful, even though adorned with a gem?

44. Dulness is ascribed to the modest, ostentation to the rigid observer of religious ceremonies, cunning to

the frank, cruelty to the brave, lack of intelligence to the contemplative, weakness to the sweet tongued, pride to the brilliant, and empty prattling to those who are firm and eloquent in conversation. Where then is the virtue of the virtuous which is not stigmatised (in some way) by the wicked?

45. If there be avarice, what need is there for vice? If there be tale-bearing, where is the need for crimes? If there be truth, what is the good of penances? If there be purity of mind, where is the need for holy pilgrimages? If there be goodness, what need is there for strength? If there be greatness, where is the need for ornaments? If there be learning, what is the need for riches? If there be infamy, what fear has death?

46. The moon shorn of all its splendour by day, the beloved who has lost her youth, the tank that is devoid of lotuses, the face of a handsome man who is illiterate, a king who is avaricious, a good man who is always in poverty and a rogue who is in the household of a king—these seven are as seven darts in my mind.

47. There is no one whom a king of a fiercely angry temper regards as his own (*i.e.*, treats uniformly with favour). Fire, when touched, burns even the sacrificial priest who offers the oblations.

48. If a man is silent, he is branded as being dumb (or dull); if he speaks, he is called a talkative fellow or a babbler; if he comes near, he is declared to be impudent; if he stays at a distance, he is said to be cowardly; if he

is patient, he is taken to be timid ; and if he is not patient, he is generally spoken of as low-born. The task of service is an extremely difficult task, hard even to the yogis (who have practised austere self-control).

49. Who can be happy under the rule of a base king who favours all rogues, who is irrepressibly self-willed, who has completely forgotten the meanness (the mean position) from which he rose, who has become great through mere luck, and who hates goodness?

50. Like a forenoon shadow, the friendship of the wicked looms large in the beginning and gradually dwindles away ; while the friendship of the good, like an after-noon shadow, is small at first and strengthens (lengthens, itself) gradually.

51. In this world, the hunter, the fisherman and the tale-bearer are enemies, without any cause, (respectively) of the deer, the fish and the good—(the three) who live respectively in or by grass, water and joy.

52. Love of the company of the virtuous, appreciating the merits of others, humility towards the preceptor, an ardent desire to learn, love for one's own wife, fear of the world's evil report, devotion to Siva, power of self-control, and the renouncing of evil company—we bow to those great men in whom dwell these spotless virtues.

53. Courage in adversity, forbearance in prosperity, eloquence in an assembly, heroism in battle, desire for fame, an eager desire in the *Srutis*—these are the inborn qualities of the noble-souled.

54. This is (These constitute) the adornment of those who, by nature are great even without wealth, the hand which gives worthily, the head which bows low at the feet of the elders, the mouth which is truthful of speech, by the arms which have unrivalled valour and (hence) victorious, by a heart of stainless purity and by the ears which have taken in (and thus mastered) the meaning of the *Srutis.*

55. Refraining from cruelty to life, restraint of the mind regarding the seizure of another's wealth, truthful speech, timely charity administered according to ability, dumbness (remaining dumb) as regards tales (gossip) referring young men belonging to others, the obstruction of the stream of avarice, humility towards elder, compassion towards all animals, rigid observance of Sastraic precepts-all this is the path for all well being.

56. In prosperity the mind of the great would be soft as a lily; in adversity it would be as hard as a collection of stones upon a great mountain.

57. The just way of living should be the one liked; a wicked deed should not be done even though life should be lost, wicked men ought not to be entreated (for any thing), a poor man ought not to be begged of even though he be a friend, adversity should be borne with courage, and the foot steps of the great should be followed—who taught the good these difficult vows (or principles) sharp-

as the vow of standing on the edge of a sword? (or difficult to keep like the *Asidharavrata*).

58. Giving in secret, hospitality shown in a flutter to one who has come to the house, keeping silence after doing a good deed, publishing in assemblies a benefit received, absence of pride in prosperity, tales told of others free from fault-finding—who taught the good those difficult vows sharp as the vow of standing on the edge of a sword?

59. Even the name is not heard of water which is placed on (a piece of) well heated iron. The same water is seen in the form of a pearl on a lotus leaf. And falling into the midst of a pearloyster shell in the ocean (during Swati) it becomes a good pearl. Thus such generally are the results of associating with the wicked, the middling and the good.

60. He alone is a son who pleases his father with his good behaviour; she alone is a wife that seeks her husband's welfare; he alone is a friend who is alike in adversity and in prosperity;—these three are obtained by the meritorious of the world.

61. Those good men whose conduct is wonderfully good, who are (universally) esteemed, who raise themselves by their very humility, who reveal their own merits by their talk about the merits of others, who accomplish their own ends by putting forth mighty efforts on behalf of others and who check by their very patience and forbearance the wicked whose mouths sound loud with harsh

words and disputations—such good men, whose adoration are they unworthy of in this world ?

62. Trees become bent by their loads of fruits; the clouds with new (acquired) waters hang very low (in the sky) ; good men are not spoiled (or hardened) by riches. This is the nature of those who do good to others.

63. The ear of compassionate people shines with the hearing of the Sastras, not with earrings their hand with gifts, not with bracelets; and their body with the doing of good to others, not with sandal.

64. The sun unfolds the collection of lotuses; the moon similarly causes the lilies to blossom; the cloud gives water unasked. The good are voluntarily engaged in the work of serving others.

65. They are the best class of men, who do good to others by sacrificing their own interests ; those form the ordinary class of men, who attend to the interests of others without sacrificing their own; those are human Rakshasas, who sacrifice the interests of others for their own; but those who injure the interests of others to no purpose we do not know who these are; (We do not know what name can he given to them).

66. The good say that the sign of a good friend is this:—He prevents (his friends) from committing a sin ; he encourages (his friend) to employ himself in meritorious deeds; he keeps secrets; he publishes (his friends) good qualities ; he does not abandon (him) in adversity, and gives in times (of need).

67. The milk first gave all its qualities to the water which had come to it; seeing the distress of the milk the water sacrificed itself to the fire: seeing its friend's danger the milk wanted to fall into the fire, but on being reunited to the water calms down again. Such is the friendship of the good.

68. Here sleeps Kesava, here too (lives) the race of his enemies; here sleep multitudes of mountains that have shelter; here lies (also) *Badabagni* with all the clouds of the deluge; oh how expansive and weight-bearing is the body of the ocean!

69. He alone was really born—the Tortoise (Avatar of Vishnu) whose back was given by him to bear the weight of the large universe. Praiseworthy too was the birth of Dhruva about whom, the fixed, the circle of luminaries revolves. All the other creatures that are neither high above nor down below in doing good to others, have come into existence in vain and like the winged insects in the interior of the *Udumbara* fruit of the universe, are born and lost (*i. e.*, born to serve no purpose).

70. Break through greed. cultivate forbearance, kill pride, never take a pleasure in sin, speak the truth, follow the path of the virtuous, serve the learned, respect the venerable. win over, by conciliation, even your enemies, show humility (to elders etc.), guard your fame, and be

compassionate towards the afflicted—this is the behaviour of the good.

71. Few are the good men who are full of the nectar of virtue in mind, word, and deed; who please all the three worlds with rows of philanthropic deeds, and who feel a pleasure in their own hearts, in making a mountain of the small atoms of good qualities in others.

72. The Gods were not satisfied with the gems of the great ocean, they were not frightened by the terrrible poison, they did not stop until they got their nectar. The valiant do not shrink from the task they have undertaken.

73. The lowest class of men do not begin at all for fear of obstacles; tho middling begin and, when assailed by obstacles, they stop; but the highest class of men never abandon an under-taking that they have begun, although assailed again and again by obstacles.

74. Here he has his bed on the floor, there on a bed of soft down; here he lives on greens, there he feasts on food prepared from the highest kind of rice; here he wears rags, there he wears celestial garments. The brave man, who has set his mind upon an object, never takes into account pain or pleasure.

75. Let those learned in policy censure or praise; let Lakshmi enter or depart as she chooses; let death come to-day or in another; (yuga = world cycle); brave men do not move a step out of the path of right.

76. The man of self control conquers all the three worlds, who cannot be pierced by the arrows of the side-long glances of lovely women, whose mind is not burnt by the heat of the fire of anger, and whom the strong senses cannot drag with the help of the cords of desires.

77. It is not possible to change the quality of valour in a valiant man even when he is in disgrace. Even when the fire is held upside down, the flames never burn down-ward.

78. It is better to fall from the edge of a peak of a high mountain, upon a rough bed of sharp stones and thus to break this body to pieces: it is better to put one's hand between the sharp fangs in the mouth of a lordly serpent; it is better to cast oneself into the fire—all this is better than to give up one's character.

79. To him in whom shines righteous conduct that captivates all the world—to him fire becomes as water, the ocean in a moment becomes as a canal, Mount Meru becomes as a small stone, the lion becomes at once as a deer, a serpent becomes of the nature of a garland and poisonous liquid turns into a shower of nectar.

80. The tree grows even when it is cut down; even the waning moon waxes again. Good men who reflect thus will never be afflicted even when fortunes are affected.

81. Goodness adorns power; control of speech is the ornament of valour; serenity, of wisdom; humility, of

being learned in the Srutis; spending for deserving objects, of riches; subjucation of anger, of penance; forgiveness; of position; disinterestedness, of the performance of duty; of all these the greatest ornament is good nature which is the cause of all.

82. He whose guide (or leader) is Brihaspati, whose (offensive) weapon is the thunderbolt, whose soldiers are the Gods, whose stronghold is heaven, who has the favour of Vishnu, whose elephant is Airavata—this Indra, although endowed with this wonderful strength, was defeated by others in battle. Hence it is evident that fate alone can save. Fie upon vain prowess!

83. A rat gnawed a hole by night and fell of itself into the mouth of a serpent whose limbs were faint on account of hunger, whose body had been crushed (or cramped) in a basket, and who had grown despondent. Satisfied with that rat's flesh, the serpent soon went out by that very path. Therefore (O men) be firm. Fate alone is the powerful cause of increase as well as decay.

84. A noble man like a ball rises again after falling; but an ignoble man falls (and; does not rise again) like a lump of clay.

85. A bald man, scorched in the head by the rays of the sun, going towards a cool place with quick steps, reached the shade of a palm tree; and there his head was broken with a crash by the falling of a big fruit. Generally, wherever the accursed of fate may go, there dangers follow

86. Seeing the bondage of elephants, of serpents and of birds, the affliction of the sun and the moon by the planets (Rahu and Ketu) and the poverty of intelligent men—my belief is that Fate is wonderfully powerful.

87. He creates a man who is the storehouse of all good qualities without exception, who is as a gem amongst men and who is an ornament to the earth. And then he causes this man to be in a moment perishable. Alas! the stupidity of Fate!

88. The moon is the storehouse of nectar, he is the lord of life giving medicinal herbs, he is sought after by a hundred physicians (or followed by a constellation called Satabhishag, consisting of a hundred stars), and he is the head-ornament of the God Siva. And yet this moon is never free from the clutches of consumption. Who can transgress the frution of an accursed fate?

89. Oh dear friend, the rogue, Fate, like a clever potter, having forcibly shaped my mind like a piece of clay into a ball and having fixed it on the wheel of cares and anxieties, by the might of the succession of blows from the stick of adversity, whirls it round and round. We know not what he means to do.

90. You stupid Fate, if thou desirest to see the courage of the great perish in adversity, cease, oh! cease from this vain endeavour and weariness. These great mountain tops and oceans do not become mean even at the end of the world when they have lost their appropriate functions.

91. What is appointed to each man in the world by Fate, the Supreme Lord, that he surely gets; even the protection of the great will not be of any avail. Even though the cloud rains, satisfying the desires of all the world, only two or three minute drops of rainwater fall into the mouth of the Chataka bird.

92. Let us worship the Gods; but even they are subject to this accursed Fate. Then Fate should be worshipped; but even he gives only fruit that is determined by actions. If therefore fruit be dependent on our Karma or action, (what is) the good of (worshipping) the others or Fate? Bow therefore to Karma, which even Fate is not superior to.

93. Bow to that Karma by whom Brahma has been placed in the interior of the cosmic egg (universe) to do the work of a potter, by whom Vishnu has been thrown into the laborious and forest-like work of the ten incarnations, by whom the God Siva has been made to go about begging for food with a skull in his hand, and by whom the Sun has been made to wander about the sky every day.

94. Oh sage! adore that good Karma the divine Goddess who instantly turns even villains into sages, fools into learned men, enemies into friends, the incomprehensible into the perceptible and Halahala poison into nectar. Do this if thou desirest to enjoy the desired fruit and do not vainly place thy desires on qualities rife with evils.

Or,

95. O virtuous man! do not ardently long, in vain, or broad (noble) qualities; but, if you wish to enjoy all

that you wish for, worship the Gread Goddess of Crookedness, who can, in an instant, convert honest men into rogues, leraned men into fools, friends into foes, the seen into the unseen and nectar into the deadliest poison. When good Karma goes on working continuously, these (fruits) are long enjoyed, a clean mansion. sportive damsels, and sovereignty distinguished by the emblem of the white umbrella. But when that good Karma is broken (*i. e.*, exhausted), all these snap and run away in all directions like a garland of pearls, the thread of which is snapped in the sport of a violent lovers' sportive competition.

96. The consequence must be carefully borne in mind by the wise man who proceeds to do something good or bad. The consequence of actions done in haste becomes until death like a dart poignant to the heart.

97. The luckless man who does not practise penance on coming into this world of Karma (is like a man who) cooks sesamum cake in a vessel made of the *vaidurya* gem, and with great quantities of sandalwood for his fuel; (is like a man who) ploughs the earth with golden ploughshares for the sake of (gathering) cotton from the *arka* tree, (and is like a man who) cuts down boughs of camphor-trees and makes with them a hedge round a crop of *Kodravas*.

98. Neither appearance nor noble birth nor good nature nor learning nor laborious service is of any avail. Good luck stored by past penances fructifies for man in time, as do trees.

99. A man may dive into water, go to the top of mount Meru, conquer his enemies in battle, learn commerce, agriculture, service and all the arts and sciences, or make a grand effort and soar like a bird into the infinite sky. In spite of all this, through the force of Karma, a thing that is not to take place never takes place; how then can any action perish, which *must* take place?

100. Good actions done in a previous life protect a man in a forest, in the battle field, in the midst of enemies, of water and of fire, in the vast ocean, or on the top of a mountain, whether asleep or negligent or beset with difficulty.

101 To him who has immense merit (laid by) in a previous birth, the terrible forest becomes as the capital, all men are friendly towards him and the whole earth becomes full of combinations, or aggregates, of precious gems.

MISCELLANEOUS

1. She whom I am always thinking of, hates me and loves another person ; and that other person loves another; some other woman rejoices in me. Fie upon her, on him, on this woman, and upon myself.

2 He who is devoid of the arts of literary composition and music is evidently a brute without tail and horns. The fact that he lives without feeding upon grass is the great good fortune of the brutes.

3. Those who have neither learning nor penance, nor charity, nor wisdom, nor good conduct, nor good quality, nor virtue, are brutes ; and they wander about in human shape, being a burden to this world of mortals.

4. It is better to wander about in mountain caves in the company of wild animals, than to associate with fools even in the abode of Indra.

5. A well behaving son, a virtuous wife, a master bent upon showing favour, an affectionate friend, an attendant who will not deceive, a heart free from even a bit of care, a beautiful form, everlasting prosperity, a mouth purified by learning—all these can be attained by a man, when Vishnu, who supports the world and gives all desired objects, is pleased.

6. The senses are all the same. The actions are the same. The keen intellect is the same. The speech also is the same. But it is wonderful, that the same person being

deprived of the warmth of wealth becomes, in a moment, quite a new man.

7. To whom is it not known that you alone are the supporter of Chataka? Why then, you excellent cloud! do you wait for our piteous words?

8. O friend, Chataka! Listen to me for a moment with an attentive mind. There are of course numerous clouds (water givers) in the sky; but all of them are not of that kind. Some of them moisten the earth with showers and others make a thundering noise in vain. Do not therefore, make a plaintive request in the presence of every cloud you meet with.

9. What is the use of that mountain of gold or of that mountain of silver, even the trees resting on which are nothing but the same trees. We think highly of the Malaya Mountain alone, resting on which, even the Kankola, the Nimba, and the Kutaja trees become Sandal Trees.

10. Laziness is indeed a great enemy existing in the body of men. There is no friend equal to exertion, by which a man does not at all suffer.

11. For men, fruit depends on karma; and intelligence (too) follows karma. Still, a wise man should do a thing only after considering it well.

12. If there is no leaf in the Karira tree, then, is it the fault of the spring season? If the owl is not able to see by day, then is it the fault of the sun? If the rain-drops do not fall in the mouth of the Chataka, then is it the fault

of the cloud? Who is able to wipe away that which is first written on the forehead by Fate?

13. What is gain? The association with the meritorious. What is misery? Association with fools. What is loss? The loss of time. What is cleverness? Desire in the truth of virtue. Who is a warrior? He who has subdued his senses. Who is a dear wife? She who is faithful. What is wealth? Learning. What is happiness? Not being absent from home. What is sovereignty? Authority which is fruitful.

14. The earth is here and there adorned by persons who are poor in the use of unpleasant words, who are full of pleasant words, who are content with their own wives, and who are devoid of inimical followers.

15. The whole surface of the earth is occupied by the feet of a powerful man who, though single, has a splendour that shines far and wide; just as it is overspread by the rays of the sun, who, though single, has a lustre that shines far and wide.

16. Persons endowed with splendour, and intent on (observing) the vow of truthfulness, will rather easily quit even their own lives, but not their promise; which, like one's own mother, produces modesty and other qualities, purifies the heart very much, and is ever following.

17. The greatest God is either Kesava or Siva; the best friend is either a king or an ascetic; the best residence is either the city or the forest; and the best wife is either a beautiful woman or a cave.

ADDENDA.

ST. 1. This stanza seems to refer to the doctrine of the unity of the Supreme and the Universal soul; since, the knowledge obtained by the realisation of the self is knowledge of the Supreme Brahman.

ST. 6. Cf. Proverbs of Solomon, XVII-28. "Even a fool, when he holdeth his peace, is counted wise, and he that shutteth his lips is esteemed a man of understanding."

ST. 12. A Kalpa is supposed to be a day and night of Brahma, and to equal 432,000,000 years of men. After the creation of the world it is supposed to remain unaltered for one of Brahma's days, a period of many millions of years. The world, with all its contents, is then destroyed by fire, only the gods, the sages and the elements surviving. On Brahma's awaking after his night, which lasts an equal number of years with the day, he repeats the process of creation. This goes on continually until his existence of a hundred years is brought to an end, when he, the gods, the sages and the whole universe are resolved into constituent elements.—Wortham.

ST. 20. The poetical *rasas* or sentiments are ten: (1) ***sringara***, love; (2) ***vira***, heroism; (3) ***bibhatsa***, disgust; (4) ***raudra***, terrible anger; (5) ***hasya***, mirth; (6) ***bhayanaka***, terror; (7) ***karuna***, pity; (8) ***adbhuta***, wonder; (9) ***santa*** tranquillity; and (10) ***vattsalya***, paternal fondness.

ST. 37. The comparison between the earth and the cow is a common one among Sanskrit poets. In fact the Sanskrit word *go* means both the earth and a cow. तेन is used as a correlative to यदि by an unusual construction.

ST. 52. *Sruti* "is that which has been heard or revealed," as the Veda ;—as opposed to *Smriti*, "that which has been remembered and handed down by tradition"—such as the laws of Manu.

ST. 63. Cf. "नहि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चण्डालवेश्मनि।" and
"किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया करोति गोभिः कुमुदावबोधनं।
स्वभाव एवोन्नतचेतसा सतां परोपकारव्यसनंहि जीवितं॥"

ST. 67. The sleep of Kesava or Vishnu is referred to in Devi Mahatmya. "Once the adorable lord Vishnu, at the end of a *Kalpa*, had spread out *Sesha* for his couch on the world, which was covered with water, and was wrapped in the sleep of meditation."

The following *slokas*, though not strictly belonging to Bhartrihari's Nitisataka, are found in some editions :—

पातितोऽपि कराघातैरुत्पतत्येव कन्दुकः।
प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः॥ १॥

अग्राह्यं हृदयं यथैव वदनं यद्दर्पणान्तर्गतं
भावः पर्वतसूक्ष्ममार्गविषमः स्त्रीणां न विज्ञायते।
चित्तं पुष्करपत्रतोयतरलं विद्वद्भिराशंसितं
नारी नाम विषाङ्कुरैरिव लता दोषैः समं वर्द्धिता॥ २॥

अभिमुखनिहतस्य सतस्तिष्ठतु तावज्जयोऽथवा स्वर्गः।
उभयबलसाधुवादः श्रवणसुखोऽसौ बतात्ययं॥ ३॥

इयत्येतस्मिन् वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
वराहो वा राहुः प्रभवति चमत्कारविषयः ।
महीमेको मग्नां यदयमवहद्दन्तसलिलैः
शिरः शेषः शत्रुर्निगलति परं संत्यजति च ॥ ४ ॥

उदन्वच्छन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं
सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिताः
सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥ ५ ॥

कमठकुलाचलदिग्गजफणिपतिविधृतापि चलति वसुधेयम् ।
प्रतिपन्नममलमनसां न फलति पुंसां युगान्तेऽपि ॥ ६ ॥

किं कूर्मस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष य-
त्किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।
किंत्वङ्गीकृतमुत्सृजन्न मनसा श्लाघ्यो जनो लज्जते
निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ ७ ॥

को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ ८ ॥

क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः
स्वार्थो यस्य परार्थ एव परमो नैकः सतामग्रणीः ।
दुष्पूरोदरपूरणाय पिबति स्रोतःपतिं वाडवो
जीमूतस्तु निदाघसंभृतजगत्सन्तापविच्छित्तये ॥ ९ ॥

दूरादर्थं घटयति नवं दूरतश्चापशब्दं
त्यक्त्वा भूयो भवति निरतः सत्सभारञ्जनेषु ।
मन्दं मन्दं रचयति पदं लोकचित्तानुवृत्त्या
कामं मन्त्री कविरिव सदा खेदभारैरमुक्तः ॥ १० ॥

परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि न सदुपदेशं ।
यास्त्वेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ ११ ॥

यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातं ।
अवकरनिकरं विकिरति तत्किं कृकवाकुरिव हंसः ॥ १२ ॥

यन्नागा मदभिन्नगण्डकरटास्तिष्ठन्ति निद्रालसा
द्वारे हेमविभूषणाश्च तुरगा वल्गन्ति यद्दर्पिताः ।
वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपटहैः सुप्तस्तु यद्बोध्यते
तत्सर्वं सुरलोकदेवसदृशं धर्मस्य विस्फूर्जितम् ॥ १३ ॥

ये सन्तोषसुखप्रमोदमुदितास्तेषां न भिन्ना मुदो
ये त्वन्ये धनलोभसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ।
इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदां
स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ १४ ॥

रक्तत्वं कमलानां सत्पुरुषाणां परोपकारित्वम् ।
असतां च निर्दयत्वं स्वभावसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥ १५ ॥

वचो हि सत्यं परमं विभूषणं वराङ्गनायाः कृशताच लक्षणं ।
द्विजस्य विद्यैव पुनस्तथा क्षमा शीलं हि सर्वस्य नरस्य भूषणम् ॥ १६ ॥

स्पृहयति भुजयोरन्तरमायतकरवालकररुहविदीर्णम् ।
विजयश्रीर्वीराणां व्युत्पन्नप्रौढवनितेव ॥ १७ ॥

APPENDIX.

On Sanskrit prosody, with reference to Nitisataka. (Adapted from Apte)

A stanza is a combination of four quarters, which are regulated either by the number of syllables (अक्षर) or by the number of syllabic instants (मात्रा).

Vriththas are divided into 3 classes :—समवृत्त in which the quarters composing the stanza are all similar; अर्धसमवृत्त in which the alternate quarters are similar; and विषमवृत्त in which the quarters are all dissimilar. A syllable is लघु 'short.' or गुरु 'long' according as its vowel is 'short' or long.' The vowels अ, इ, उ, ऋ, and ऌ are short; and आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ and औ are long. But a short vowel becomes long in prosody when it is followed by an *anuswarā* or *visarga* or by a conjuct consonant. So also the last syllable of a *pada* is either long or short according to the exigence of the metre, whatever be its natural length.

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत ।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

In metres regulated by the number of syllables, writers on prosody have devised 8 *ganas* or syllabic feet, each consisting of three syllables, and distinguished from one another by particular syllables being short or long. They are given in the following verse :—

आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।

भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

Expressed in symbols (the symbol ⌣ denoting a short syllable, and — a long one) the different *ganas* may be represented as follows :—

य	⌣	-	-
र	-	⌣	-
त	-	-	⌣
भ	-	⌣	⌣
ज	⌣	-	⌣
स	⌣	⌣	-
म	-	-	-
न	⌣	⌣	⌣

Similarly ल (⌣) is used to denote a short syllable, and ग (–) a long one.

The following metres occur in Nitisataka :—

(१) अनुष्टुप् (also called श्लोक)

There are several varieties of this metre, but that which is most in use has eight syllables in each quarter, but of variable quantity. Thus the fifth syllable of each quarter should be short, the sixth long, and the seventh alternately long and short.

पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
षष्ठं गुरु विजानीयादेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥

Examples in the text are slokas 1, 20, 24, 25, 42, 46 55, 83, Mis. 4, 7, 10, 11 and 15.

(२) उपजाति ।

When इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा are mixed in one stanza, the metre is called उपजाति.

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौगः
उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततोगौ ।
अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ
पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥

इन्द्रवज्रा consists of the *ganas* of त, त, ज and 2 long syllables. उपेन्द्रवज्रा consists of the *ganas* of ज, त, ज and 2 long syllables. The examples in the text are stanzas 6,32, 49, 62, 71, 76, 99, and Mis. 2, and 3.

(३) शालिनी ।

Def. मात्तौ गौचेच्छालिनी वेद लोकैः ।

The *ganas* are म, त, त, and 2 long syllables.

The examples are stanzas 39 and Mis. 17.

(४) वंशस्थम् ।

Def. जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।

The *ganas* are ज, त, ज, and र.

The example is stanza 61.

(५) द्रुतविलम्बितम् ।

Def. द्रुतविलम्बितमाह नभौभरौ ।

The *ganas* are न, भ, भ and र.

The examples are stanzas 41,52,85, and 86.

(६) वसन्ततिलका ।

Def. उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौगः ।

The *ganas* are त, भ, ज, and 2 long syllables.

The examples are stanzas 14, 19, 23, 37, 38, 48, 59, 63, 65, 72, 74, 75, 97, 100, and Mis. 1, 6, 9 and 16.

(७) मालिनी ।

Def. ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

The *ganas* are न, न, म, य and य.

The examples are stanzas 13, 70, 87 and 95.

(८) पृथ्वी ।

Def. जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ।

The *ganas* are ज, स, ज, स, य one short syllable and one long syllable.

The examples are stanzas 3, 4, 45, and 67.

(९) मन्दाक्रान्ता ।

Def. मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्मोभनौ तौगयुग्मम् ।

The *ganas* are म, भ न, त, त and 2 long syllables.

The example is stanza 47.

(१०) शिखरिणी ।

Def. रसैरुद्रैश्छिन्नायमनसभलागः शिखरिणी ।

The *ganas* are य, म, न, स, भ, one short syllable and one long syllable.

The examples are stanzas 7, 9, 28, 35, 36, 53, 56, 57, 73, 77, and 91.

(११) हरिणी ।

Def. नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणीमता ।

The *ganas* are न, स, म, र, स, one short syllable and one long syllable.

The examples are stanzas 8, 27, 88 and 89.

(१२) शार्दूलविक्रीडितम् ।

Def. सूर्याश्वैर्यदिमः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।

The *ganas* are म, स, ज, स, त, त, and one long syllable.

The examples are stanzas 5, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 26, 31, 33, 40, 43, 44, 51, 58, 64, 66, 69, 78 80, 81, 82, 84, 90, 92, 93, 94, 98, and Mis. 5, 8, 12 and 13.

(१३) स्रग्धरा ।

Def. म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।

The *ganas* are म, र, भ, न and three य *ganas*.

The examples are stanzas 54, 60, 68 and 96.

The most common variety of metres regulated by the number of syllabic instants is आर्या. It is said to have nine subdivisions, of which we have examples of two in this Sataka.

(१) आर्या

Def. यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादशद्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

The first and third quarters must each contain 12 *matras* or syllabic instants, the second 18, and the fourth 15.

The examples are stanzas 2, 29, 30, 34, 79 and Mis. 14.

(२) आर्यागीतिः ।

Def. आर्या पूर्वार्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते ।
छन्दोविदस्तदानीं गीतिं तामभृतवाणि भाषन्ते ॥

The first and third quarters of this metre must contain 12 syllabic instants each, the and second and fourth 18 each. The example is stanza 50.